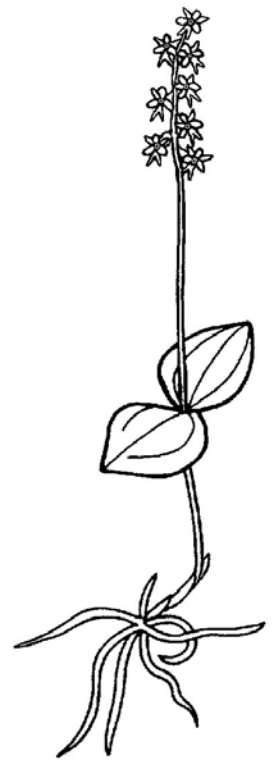

Listéra

1 - 2021

TELEMARK BOTANISKE FORENING

LISTÉRA - Tidsskrift for Telemark Botaniske Forening
(NBF, Telemarksavdelingen)
36. årgang, 2021, nummer 1

ADRESSER OG TELEFONER:

TELEMARK BOTANISKE FORENING, org.nr. 989 212 621
Postboks 25 Stridsklev, 3904 Porsgrunn. Girokonto: 0530 3890647
Foreningens e-mail-kontakt: a-jhalvo@online.no
Foreningens hjemmeside: www.miclis.no/tbf

Kasserer: Åse Halvorsen, a-jhalvo@online.no
Tlf.: 35500135 / 91595087

Styremedlem: Øystein Nilsen, oeysnil@online.no
Tlf.: 93259233

Styremedlem: Christian Kortner, ckortner@online.no
Tlf.: 91894169

Styremedlem: Bjørn Erik Halvorsen, b-halvor@online.no
Tlf.: 35289517 / 91310296

Styremedlem: David Mundal, davmundal@gmail.com
Tlf.: 41229294

1. Varamedlem: Dagny Mandt, dmandt@online.no
Tlf.: 90144859

2. Varamedlem: Anne Vinorum, anne@vinorum.net
Tlf.: 35514117 / 95989195

I redaksjonen:

Charlotte Bakke (c.bakke@sf-nett.no), Norman Hagen (nohagmobil@gmail.com),
Kåre Homble (k.homble@online.no), Kristin Steiniger Vigander (kristvi@gmail.com)

For bilder uten oppgitt fotograf er det forfatteren som er fotograf.

Forsidebildet: Smyle *Avenella flexuosa*, Hjerkinnholen 2008. Foto: Rolv Hjelmstad

ISSN: 0801 - 9460

*Jeg så våren i dag.
Et lys av grønt gjennom snøen
i søkket der en elg hadde kvilt
i nattbeita.*

En kvast av tyttebærlyng.

*Dyret hadde brånt den fram
med varmen av sitt blod.
Jeg dekket den til med snø igjen.
Varsomt.
Slik du breier over et barn
som har sparket av seg dynen
i søvne*

*Hans Børli
Vårkjenning
(Dagboksblar II)*

Et sannferdig eventyr fra naturen: Pseudokopulasjon OM EN VEPS SOM FRIR TIL EN BLOMST, PÅ ORDENTLIG, OG DET SKJER I GRENLAND

Roger Halvorsen

Dette handler om et natureventyr. Det er et eventyr som finner sted flere steder i Norge. Hvert år er det svært sannsynlig at det finner sted på Langesundsodden, på Langøya ved Langesund, på kalkryggene mellom Langesund og Brevik, på Eidangerhalvøya, i Borgeåsen og på områda nord for Skien. Vi kan også regne med at det skjer andre steder i Norge, for eksempel på Gjeterøya i Larvik, på Langøya ved Holmestrand og andre plasser i Vestfold og Norge ellers. Ja, det vil si at det skjer dersom betingelsene er de rette. Og hva er så betingelsene? Jo, den første betingelsen er at det må være kalkholdig berggrunn tilstede, og det er det jo på disse stedene hvor det finnes silurisk kalkstein, ofte med mengder av fossiler. Betingelse nummer to er at det vokser flueblomst *Ophrys insectifera* der, en ganske sjelden orkidé som har blomster som likner svært mye på ei spyflue. Og flueblomst, det vokser det på de stedene som er nevnt over sjøl om bebyggelse og også kraftig gjengroing noen steder har redusert bestandene. En tredje betingelse er at det må finnes insekter av

Flueblomst *Ophrys insectifera* Foto: Norman Hagen

gravevepslekta *Argogorytes* der, og det gjør det også. Disse vepsene finnes ofte der det vokser flueblomst.

Fantasien overgås av virkeligheten

Om du vil oppleve dette eventyret hvor virkeligheten langt overgår fantasien, for slik er det, må du være i besittelse av enten en god porsjon flaks eller en minst like stor porsjon av tålmodighet, eller helst begge deler.

Jeg har fått oppleve dette eventyret to ganger; en vår da jeg fikk følge det i over en måned i hagen der jeg bodde på Hovet og en gang helt tilfeldig med en småskoleklasse på tur opp til de gamle kalksteinsdagbrudda nær Kjørholt gruver på Eidangerhalvøya for å se om vi kunne finne den "rare" flueblomsten.

Men la meg begynne med begynnelsen

For mange år siden, i mitt "forrige" liv, da jeg bodde i Porsgrunn og jobba på Heistad barneskole, fikk familien ei hustomt i et byggefelt på

Flueblomster vokser rett opp av grusen på flatene i Kjørholtbruddet.

Hovet, midt i det botaniske smørøyet som benevnes kambrosilurfeltet i Grenland. Hele Eidangerhalvøya ligger innenfor det smale geologiske beltet som ligger inneklemmt mellom grunnfjellsområdene i Bamble mot vest og permformasjonen i Oslofeltet mot øst. Denne smale stripa av kalkbergarter strekker seg fra Langesundsodden i sør og opp et stykke nord for Skien. Området er kjent som et av de rikeste botaniske områdene i Norge med mange sjeldne arter og uvanlige plantesamfunn.

Jeg vokste opp ikke langt fra Dalen Portland Cementfabrikk, "Dar'n" som det blei kalt lokalt, og jeg var så heldig at en av mine beste venninner var gamle fru Eliassen, mor til naboen, som tok veslegutten med på vår- og sommerutflukter i "vår barndoms grønne dal", Hellåsen, for å plukke blomster. I skogen rett ovenfor huset vårt vokste det, gjømt her og der i gras og kratt, flueblomster, "fluer" som vi kalte dem. De er vanskelige å få øye på, men jeg blei ganske ram til å finne dem.

Etter hvert som jeg blei større, utvida jeg "jaktområdet" og fant nye rike lokaliteter med flueblomster på Eidangerhalvøya. Som en ivrig vernetilhenger grøsser jeg i dag på ryggen over tanken på at vi plukka store buketter med flueblomster. Det var slik det skulle være den gangen, en slags troféjakt.

Så kom vettet på plass(?)

Da jeg etter hvert utvikla litt mer

vett og forstand (det tar sin tid som kjent), blei flueblomsten "hellig", og totalfredninga i Norge som kom for å stoppe plukking og oppgraving, kom som en lettelse. Men det gjaldt ikke for "utviklingselskapa" som sjelden bryr seg om naturkvaliteter fordi penger trumfer det meste og ofte sårbar natur. De botanisk rike skogområda som kalles kalkfuruskog er dårlige greier i skogbrukssammenheng målt opp mot boligområder. Med småvokst furu og blandingsløvskog er de

lite egnet til annet enn vedhogst og rikt dyre- og planteliv med blant annet vokseområder for sjeldne orkidéer. Store deler av Eidangerhalvøya og kalkbergområda sørover mot Langesund blei etter hvert boligarealer. Folk måtte jo ha et sted å bo! Kalkfuruskogen blei stedvis helt borte, og den rike floraen skranta.

Der jeg sjøl hadde fått tomt til hus, midt i dette smørøyet, forsto jeg etter hvert at det bar galt i vei med stadig nye boligfelt over flueblomster

Argogorytes mystaceus i "paringsaktivitet" på en flueblomst *Ophrys insectifera*.
Fenomenet kalles pseudocopulering.

og andre fine ting. Resultatet blei derfor at da en rik liten forekomst av flueblomster blei avmerka til ei veiskjæring ikke langt fra boligen, henta jeg spaden og flytta et par-tre eksemplarer hjem til mitt lille stykke med kambrosiluriske bergarter. Vi var flere som deltok på slike redningsaksjoner, men vi kunne ikke redde alle "fluene." Dessuten er flueblomster vanskelige å flytte og få til å komme igjen mer enn ett eller to år.

Flueblomstene på min lille kalkrygg kom igjen med blomster og eventyret året etter.

Vepsebesøk

Jeg har kjent den underlige historia om vepsene og flueblomstene godt, men jeg regna aldri med å få oppleve den. På seinvåren etter at jeg hadde flytta dem, hadde jeg sett at flueblomstene "mine" hadde spirt fram og var i ferd med å sette blomster. Dagen før det så ut til at den første blomsten skulle springe ut, fikk jeg besøk av min svigerfar. Neste morgen, da jeg antok at den første "flua" var sprunget ut, ba jeg svigerfar, som aldri noensinne hadde sett en flueblomst, om å bli med ned i hagen for å se på "noe underlig." Da vi kom ned til plantene og jeg bøyde meg for å se om det var kommet en utsprunget blomst, blei jeg så overraska at jeg ikke fikk fram et ord. Det satt en veps på blomsten!!! Da jeg fikk igjen talens bruk, fortalte jeg min gjest om fenomenet, og så kom gleden over at jeg skulle få oppleve dette merkelige skuespillet jeg hadde

hørt så mye om.

Kort fortalt: I over en måned fulgte jeg dette skuespillet hvor blomst for blomst fikk vepsebesøk. Hver morgen før jobb gikk jeg ned og så på vepsene, og store deler av ettermiddagstimene satt jeg med fotoapparatet og fikk forevignet det hele på metervis av diasruller.

Hva går så eventyret ut på?

Det hele handler om at vepsenes forplantningsiver kombineres med flueblomstens bestøvningsbiologi, i et nærmest usannsynlig påfunn fra skaperverkets side.

Flueblomsten har ingen nektar eller løst blomsterstøv å tilby insektene slik blomster flest har. Det handler i stedet om det som på fagspråket kalles feromoner, luktstoffer, som paringsklare hunninsekter sender ut for å lokke til seg paringsivrige hanner for så å bli befruktet, en slags insektparfyme om man vil. Det er i prinsippet liknende feromoner som blir brukt i fangstfeller for barkbiller. Barkbillenes luktstoffer har forskere klart å kopiere, og smører fellene inn med dette kunstig framstilte luktstoffet. Hos flueblomsten er det ikke forskere som først har kopiert stoffet, selv om de også har klart det, i ettertid. Her er det flueblomsten som har klart å kopiere feromonet og lokker til seg hannvepser som vil pare seg med det de tror er hunnvepser. Flueblomsten likner overhodet ikke på en slik graveveps, den likner som nevnt ei spyflue, men lukta av feromonene er så sterk at den utløser et paringsforsøk

fra vepsehannens side, en såkalt **pseudokopulering**. Øverst oppe på ”flua” sitter det to pollensekker. I hver av disse sitter det et såkalt pollinium fullt av klebrig pollen med ei lita plate med klister nederst. Når vepsen under paringsforsøket trykker hodet mot ”hodet på flua”, klister polliniene seg fast på vepsehodet, og disse dras ut når paringsforsøket avsluttes. Disse polliniene forandrer stilling etter kort tid og passer da nøyaktig inn slik at det kommer pollen på arret (det hunnlige kjønnsorganet hos en blomst) til den neste blomsten som besøkes, og vips, så har bestøvningen funnet sted!

Eventyret er ennå ikke over

Hannvepsene begår denne ”feilen” gang på gang og bestøver den ene flueblomsten etter den andre.

Nå har skaperverkets oppfinnsomhet tydeligvis ingen ende. At hannene forsøker å pare seg med en orkidéblomst og ikke en vepsehunn, skyldes rett og slett at det ikke finnes noen vepsehunner på den tida da flueblomsten starter blomstringen. Naturen er så underlig skrudd sammen at hunninsektene ikke klekkes før omtrent fjorten dager etter hannene, slik at hannene har god anledning og lang tid til å tabbe seg ut og ”hjelpe” flueblomsten med bestøvningen. Når så hunnene klekkes, går det bedre med ”frieriet.” Da blir grunnlaget lagt for at det neste år blir klekket først hanner og cirka 14 dager seinere hunner av gravevepsarten *Argogorytes mystaceus*.

Argogorytes campestris i farta på årets siste blomst.

Og så: Snipp, snapp....? Å neida!

Nå er bare omtrent halvparten av blomstene på flueblomstens stengel bestøvet, og de blomstene som er igjen, er litt mindre. Da trår naturen til med en ny og litt mindre art av gravevepslekta *Argogorytes*: *Argogorytes campestris*, som på akkurat samme vis som sin ”storebror”, blir lurt opp i stry i ei tid da paringslysta er på topp og hunnvepsene mangler. Når disse hunnene så entrer arenaen, står flueblomststilken full av umodne frøkapsler fulle av tusener ørsmå frøanlegg, finere enn snus, som slippes ut i egnen på seinsommerens lette pust.

Så er det tid for siste kapittel

De ørsmå frøa har ingen "matpakke" i form av næringsstoffer som skal hjelpe til med spiringa, slik frøa hos de fleste plantene har. Frøhvite kalles denne "matpakka", om jeg husker rett. Melet i et hvetekorn er eksempel på en slik "matpakke" i et frø.

Flueblomstens frø har "i samarbeid med skaperverket" laget en annen strategi. Når frøet faller til ro på et passende voksested med kalkholdig jord og skal begynne spiringen, må det finnes sopptråder, såkalte hyfer, av bestemte sopparter, som i sin

tur vever seg inn i groen og hjelper orkidéen med tilførsel av næring for videre vekst. Soppen lever så videre i en sameksistens, symbiose, med de underjordiske delene hos orkidéen. Det tar ofte mange år før det vokser fram ei plante som blomstrer og setter frø.

Ikke tålmodighet, men rein skjær flaks

Jeg fikk i denne perioden se vepsar komme flyvende mot blomstene der de krysset fram og tilbake mot vindretningen før de fikk øyekontakt med blomsten. Jeg fikk oppleve

Det var bare én utsprunget blomst men to "friere". Hva gjør man da? Man slåss om gunsten hos det man tror er en vepsehunn.

Hvorfor er hun så uvillig tro? *Argogorytes*-hann som snur seg og kikker under "kjolen". (Eller er han kan hende en veps med liten erfaring?)

Her har vepsen vært på besøk og polliniene er delvis dratt ut. Kanskje har vepsen hatt det travelt, kanskje den blei skremt av en annen "frier", eller kanskje var det litt vått i været slik at klisteret på polliniene ikke festet godt nok.

to vepser som sloss om den ene blomstens "gunst", og jeg fikk se en utålmodig veps som snudde seg og titta under "skjørtekanten" for å se hvorfor "hunnen" var så lite engasjert og helt manglet paringslyst.

Innledningsvis nevnte jeg at flaks eller tålmodighet er en forutsetning for å kunne oppleve noe slikt. Jeg har hatt flaks to ganger. Andre gangen jeg hadde "flaks" var da jeg en fin sommerdag midt i juni, noen år etter opplevelsen hjemme, vandra sammen med småskoleklassen min opp til de gamle dagbrudda hvor Norsk Hydro i mange år hadde hentet ut kalken til produksjonen av kalksalpeter. Vi var på utflykt med "mat og melk" og skulle leite etter

den rare blomsten. Det var relativt lett å finne den på disse bruddflatene før krattskogen tok overhånd, og det varte ikke lenge før jeg så ei lita gruppe med flueblomster mellom kalksteingrusen. Fornøyd kalte jeg sammen min lille disippelflokk med "snille barn" og skulle til å fortelle om flueblomsten som så så rar ut. Da blei vi var et insekt som satt på den ene blomsten. Jeg konstaterte at det var en *Argogorytes*-hann som gjorde iherdige forsøk på å gjøre, hva han trodde var en vepsehunn, litt mer interessert i hans forehavende. Beretningen for elevene blei litt annerledes enn det jeg hadde tenkt, for dette var jo rein anskuelsesundervisning.

Har du så tålmodighet og/eller flaks, har du mulighet til å kunne oppleve dette eventyret i vårt nærmiljø på kambrosilurområda i Grenland, noen steder i Vestfold eller Buskerud, dersom disse områda bare blir behandlet nennsomt av dem som rår over dem.

Dessuten: Orkidéen er, som flere av de andre blomstene på kalken, freda, så stikk nevene dypt i lomma og la dem bli der om fristelsen for plukking, eller det som verre er, blir for stor.

Og helt til sist: Eventyret er egentlig ikke et eventyr, det bare kan virke sånn. Det er skjær sanning.

Noen bilder er skannete dias og har derfor dårlig oppløsning.

BOTANISK ARBEID, IKKE BARE PLANTER OG VEGETASJON SOM FAG

En ytring om eksemplets makt

Noen små tanker om naturgleden, sånn bare for at vi ikke skal glemme den

Roger Halvorsen

Den gangen TBF starta sitt virke der en stor flokk av planteinteresserte etter hvert danna grunnvollen i det som skulle bli en aktiv og livskraftig botanisk forening, var det ikke bare kunnskapen om blomster og vegetasjon som brakte dem sammen. Foreningen favna etter hvert en medlemsmasse med stor spennvidde, både hva angår botanisk kunnskap og felles glede

over hva botanikken kunne by på av "eventyret": om etnobotanikk, medisinsk bruk, overtru og alt det andre. I TBF telte vi rett og slett ikke bare støvbærere for å finne ut om navn og systematisk tilhørighet. Interessen for utbredelse, gamle lokale navn, forunderlige historier, eksempelvis den om flueblomsten og "vepsen" og bruken av røttene av orkidéer som "kjærlighetsmiddel",

Liker du smør? Det er mye lærdom i etnobotanikken.

Nysgjerrigheten er en viktig drivkraft for lærdom.

og et botanisk gledesfellesskap blei viktige begreper i det vi dreiv med. I bunnen lå det imidlertid en dyp og inderlig glede over hva naturen, skaperverket, bød fram av undre. Virkeligheten overgikk som oftest fantasien.

Det nå så moderne ordet ”mantra” har fått flere betydninger: bønn, hymne, trylleformel og plan. (Se Wikipedia!) I TBF sto det tidlig klart for oss at vårt ”mantra” i betydningen ”plan” eller snarere ”trylleformel” måtte bli noe slikt som at det ikke skulle være noen ”opptakskrav” i form av masse botanisk kunnskap for å bli medlem.

Jeg har i flere sammenhenger fortalt om fru Eliassen, mor til naboen, som trygt holdt fire-

femåringens hand i sin da hun tok han med i Hellås for å plukke vår- og forsommerbukettene og fortelle om alle de rare plantenavna og alt som rørte seg blant mariagullsko, blåfjær og konvaler. Det skapte undring og en dyp glede (og en amatørbotaniker og en som er glad i natur). Jeg tror, ja, kanskje vet jeg, at vi var og er mange som har gått i en slik skole.

Eksempels makt

Jeg har trua på den enkle filosofien om at gleden og kjærligheten til blomstene er det viktigste for en botaniker. Alt som vokser og gror bør ha høyeste status og forrang blant alle som steller med botanikk, på alle nivåer, ja, også når det gjelder naturen vår generelt. Jeg trur på det at det er der vi må starte. Det er der

vi må vise eksemplets makt.

I Einar Skjæraasens dikt *Juninatt* finnes noe av samme fornemmelsen om dette skaperverket:

*Og itte kan je lover,
og itte vet je bud
for alt som gror og yrer,
syg saft og fanger skrud.
Je bare lever i det
og kjem på namnet Gud.*

Sansenes marked

For noen år siden satt jeg og så på et program på norsk tv, produsert av en TBF'er vi kjenner riktig godt. I programmet deltok et av hans barnebarn, Erik Martinius, og tonen i programmet mellom gutten og bestefaren var den samme som jeg nevnte over: det å bli glad i natur og alt som "gror og yrer" som Skjæraasen skreiv i *Juninatt*. Hos meg vakte programmet en enda større glede og undring enn jeg

visste om, langt mer enn jeg trudde jeg hadde, og det har slått meg siden at vi aldri i livet må sette oss i den situasjonen som en kan lese i Tor Jonssons dikt *Døde blomar*:

*Mora bar barnet i blomeeng.
– Byssam barnet er lite.–
Og alle blomane gav ho namn
og batt ein krans av dei kvite.*

*Guten vart stor og han trakka ned
alle blomane bjarte.
Det døydde roser i kvar ei røys.
Og alle trea var svarte.
Einsleg går guten på haustkald jord,
– døden har hausta si grøde.
Han ville binde ein minnekrans.
Men alle blomar var døde –*

Læring lik den som Jonsson antyder i diktet sitt, skal vi ikke fostre i TBF.

I dette Tor Jonssons dikt må det være noen som har forsømt seg i oppdragelsen og begrepet "eksemplets makt". I den anledning kan vi i dag i ganske sterk grad rette en advarende pekefinger mot skoleverket der snart all blomsterglede og blomsterkunnskap er gravlagt.

En gang i mine første dager som lærer het læreplanen for den norske skolen "Gagns menneske".

Hvor blei den av den gode tanken?

Ved kaffebålet. De voksne har historier å fortelle.

Listéra for 20 år siden

TUREN TIL NORFÄLLSVIKEN

Harald Stendalen

I flere år hadde vi planlagt denne turen, men alltid var det kommet noe i veien. Vår drøm var å beskue orkidéen **norne**, eller *Calypso bulbosa* som den så vakkert er navngitt på latin. Navnet er for øvrig etter guden Atlas vakre datter, nymfen Kalypso, som oppholdt Odysseus sju år på ei øy.

Sist i mai ringte Magne: ”I år drar vi nordover – det passer bra med helgene utover!” Lokalitetene var noe uklare, men etter å ha konferert med gode venner, Internett, et svensk ”Midt i naturen”-program og diverse bøker, var opplegget staket ut. Ångermanland var stedet!

Deltakere var Grete, Magne, Bjørn Erik og Harald. Turen oppover var en transportetappe. Bjørn Erik ble plukket opp på Gardermoen på vei fra Brussel. Det ble overnatting i Kongsvinger og kjøring langs uendelig lange furumoer nord-østover gjennom vårt broderland. Mengder

Finnmarkspors
Tegning fra Lid

av **finnmarkspors**, *Ledum*¹ *palustre*, dukket opp etter hvert og skapte forventninger til det som skulle komme.

Da Sundsvall var passert og vi nærmet oss Harnösand, forandret landskapet seg gradvis – området er populært kalt Höga Kusten.

På Europaveien over sjøen syd for Kramfors var det kommet ei ny bru med en fantastisk utsikt. Vi nærmet oss vårt store mål!

Norfällsviken er den ytterste spiss på Mjällomhalvöya i Nordingrå-området. Innkvarteringsmulighetene er gode, for å ha nevnt det. Nærmeste nabo var en gourmet-restaurant.

Da vi nærmet oss våre hytter så vi et skilt der det stod ”Villmyran Naturreservat”. Der skulle vår etterlengtede orkidé vokse. Var det så lett å finne?

Helt vel bevarte er vi vel ikke. Framme klokka sju om kvelden, og stive i beina etter å ha kjørt 90 mil, heiv vi bagasjen inn i hyttene da Bjørn Erik snudde seg og sa det vi alle hadde tenkt på: ”Vi rekker vel en liten tur alt i kveld?”

Da vi nærmet oss reservatgrensen ble det noe stille i forsamlingen. Var vi på riktig sted? Var det rett tidspunkt? Var vi heldige?

¹ Slekten *Ledum* er av noen nylig blitt innlemmet i slekten *Rhododendron*, og finnmarkspors heter nå *R. tomentosum*, ssp. *tomentosum*. Men siste ordet er kanskje enda ikke blitt sagt. - red.

Etter et kort veddemål fordelte vi oss i granskogen. En stund seinere kalte Bjørn Eriks glade stemme på oss, og vi visste hva det var. Stemningen rundt den første lille spede nornen nede i blåbærriset var ubeskrivelig.

Neste tanke gikk til vår hjemmeværende reserve, Åse, som vi ønsket hadde stått der sammen med oss.

Villmyran Naturreservat er på 5 ha.

Store skjellgrusbanker fordeler rikt vann nedover det urterike landskapet. Der er tolv forskjellige orkidéer, deriblant store forekomster av **huldreblomst**, *Epipogium aphyllum*.

Vi besøkte stedet formiddagen etter, da det var bedre fotolys, mellom 150 og 200 norner ble da sett og behørig avbildet.

Tilstandsrapport pr. mobiltelefon ble sendt til diverse venner.

Senere på dagen besøkte vi to andre naturreservater, først Omneberget som har lønn / hasselrelikt og er et sted der sydlig / nordlig flora møtes. Området var meget bratt!

Neste sted var Halsvikravinen, en flott dal / kløft der det var funnet diverse orkidéer. Der var nordgrense for **fuglere**, *Neottia nidus-avis*, **tannrot**, *Cardamine bulbifera*, og **myske**, *Galium odoratum*. Urskogpreget og fuglesangen gjorde ravinen helt spesiell.

Neste dag dro vi oppover til Edsele langs Faxälven mot naturreservatet Gideåbergsmyrene. På en kalkrik myr her, vokste **marisko**, *Cypripedium calceolus*, norne, **korallrot**, *Corallorhiza trifida*, **småtveblad**, *Listéra cordata*, **stortveblad**, *Listéra ovata*, **brudespore**, *Gymnadenia*

conopsea, **engmarihand**, *Dactylorhiza incarnata* ssp. *incarnata*, **knerot**, *Goodyera repens*, **myrflangre**, *Epipactis palustris* og huldreblom, for å nevne noen. Vi var jo for tidlige for å få se de fleste, men en kjempebukett med norne, mengder av marisko i knopp samt vår egen embleblomst var bra.

For øvrig var alle reservatene flott merket og hadde gode opplysninger. Senere tok vi en rask tur opp til

Ramsele der **nipsippan**, *Pulsatilla patens*, har en god forekomst. Blomstringen var på hell, men enkelte eksemplarer var fremdeles fotogene. Utenom denne lokaliteten finnes nipsippan i Sverige kun på Gotland. Etter å ha spist middag i Ramsele, så vi at apoteket i den lille byen het "Nipsippan".

Myrflangre
Fra Nordhagen

Pulsatilla patens
Tegning fra Lid

Hjemreisen gikk uten problemer, unntatt en "nesten-kollisjon" med en trane i Orsa Finnemark.

Turen kan anbefales, vi kommer igjen!!!

Huldreblomst
Fra Nordhagen

EG FANN EIN SELJERUNNE EIN DAG EG HOGG NED MORK, OG SKAR EI VAKKER FLØYTE AV GRØN OG SAVGUL BORK.

eller

Gamle regler for at seljefløyta skal gi lyd fra seg

eller kanskje bare

En dram med seljesmak og vanskelig bestøvningsbiologi

Roger Halvorsen

Vårtid med gåselabber og fløyter og piper av ymse slag. Det er vel ofte slik vi tenker om selja. Selja og alle de andre *Salix*-artene har hatt en ganske turbulent tilværelse både i norsk botanikk og i norsk hverdagsliv, men de dukker også opp med noen vakre godbiter i norsk kultur.

Det er heller ikke mange plante-slekter som kan vise til et mer ”utsvevende” liv i bestøvningsbiologien, og i tillegg har selje vært brukt til mangt og mye opp gjennom historia.

Olav Hauge og Jakob Sande

Siden jeg i overskrifta starta med noen linjer fra Olav Huges dikt *Seljefløyta*, hadde jeg egentlig ikke til hensikt å skrive om selje og seljedrammer og bestøvning, men jeg vil likevel ta opp disse emnene nedafor. Jeg hadde i grunnen en tanke om å skrive om det å lage seljefløyter eller seljepiper og litt om kulturen rundt akkurat denne bruken av selja.

Da er det i grunnen greit å begynne med Huges vakre dikt som blei til ei reint ut vakker vise med en nydelig melodi. Diktet går slik:

*Eg fann ein seljerunne
ein dag eg hogg ned mork,
og skar ei vakker fløyte
av grøn og savgul bork.
Det var so fin ein vårdag,
eg minnest enno godt
eg sette meg i urdi
og bles ein liten slått.*

*Um kjærleik, kan eg tenkja,
um liv og død og slikt
som kjem i unngut-hugen
i draumar og i dikt.
Og ljose voner leika,
men lell var hugen sår,
for eg var sjuk og usæl
og berre femten år.*

*Det græt ei seljefløyte
i vårgrøn markalid,
og denne ljoden plistrar
i hugen all mi tid.
Som smågut bles eg fløyte,*

*no har eg alle ord,
men maktar ikkje tolka
mi sorg og sut på jord.*

Nå er veien til Jakob Sandes like vakre dikt *Fløytelåt* ikke særlig lang, og også den er blitt ei nydelig vise med vakker melodi. Slik lyder diktet:

*Selja står saftgrøn og sevjemjuk,
kvistfri og ferdig til fløytebruk
for hage smågutehender.*

*Tonen kjem smygande, mjuk og var,
aukar i kraft og fær døyvde svar
langt borte frå andre grender.*

*Solgylt og djup med ein eim av vår,
slørd som i lengt og vemodig sår
han skiftande stig og bårar.*

*Gåta om livet ligg løynt der i
jordbundne krefter som gjer seg fri,
løyst ut gjennom tusen vårar.*

*Småfuglen tagnar i skogen då,
undrande sit han og lyer på
og gløymer seg lange stunder.*

*Barnet som stabbar i garden lær,
undrar seg på kva vel dette er
for spelande, blankt vedunder.*

*Frostvar på tun står ein gamal mann,
minnest den gongen då ogso han
sprang berrføtt i fjell og finne.*

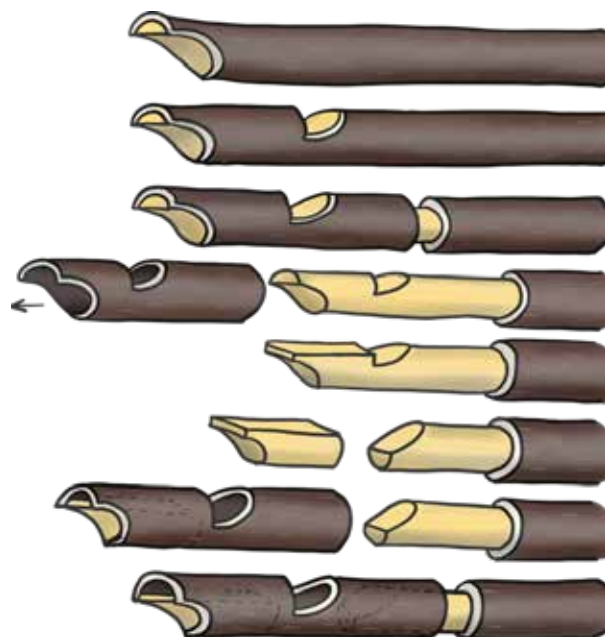
*Tonane leikar i hugen hans,
augo står fjerre med dimslørd glans
mot barndommens bleike minne.*

Begge dikta bærer for oss godt voksne i seg et slags drømmebilde fra barndommen om det å lage fløyter. Nå hadde det seg slik at om en skulle få dette til, måtte det kunnskap og innlærte gamle regler til, rett og slett hva jeg med en viss frimodighet kan kalle tidligere generasjoners kultur.

Professor i etnobotanikk Ove Arbo Høeg har samla og skrevet mye om dette i sitt store verk *Planter og tradisjon* (1974). Han skriver blant annet:

Selje har vært og er det viktigste emningstreet for gutter når de om våren laget fløyter og piper, plystrer, og hva guttene ellers kalte de forskjellige slag av slike instrumenter.

(Jfr. Hauges og Sandes dikt over)

seljefloyte.png <https://kmspeider.no/aktiviteter/seljefloyte-article637-871.html>

Å lage slike ”instrumenter” er et vår- og tidlig forsommerfenomen. Da forgår celledelinga i vekstlaget mellom barken og veden, og ved å banke på barken med for eksempel et knivskaft, løsner den. Barksynderen kan da vris av emnet, og så starter det ”virkelige” arbeidet med å lage ei fløyte, pipe eller plistre. Andre treslag, særlig rogn, kunne også brukes til slike ”blåseinstrumenter”, og fra Forsand i Rogaland er det oppgitt at også ask kunne bli brukt.

Pipe, pipe vil du sva...?

”Bankeregler”

Når en banka på emnet for å få løsna barken, var det ganske vanlig å si fram ei regle eller et lite vers. Det finnes utrolig mange av disse reglene, og de varierer i stor grad. Arbo Høeg har samla et stort antall som er gjengitt i hans nevnte verk. Noen av reglene er ganske sikre i rim og rytme, mens andre i sin tur ofrer dette, slik at rytmen og takten forsvinner i mer eller mindre grad.

Et eksempel på dette siste er ei regle som han har fra Oslo:

*Kjære min pip, vil du gå, skal du få
kjøtt å kål i kongens gård
og fire skilling attpå til tobakk
og brennevin.*

Fra Sør-Fron har han med denne:

*Pelarpipe, pelarpipe, vil du låte,
så ska du få
kjøtt å kål i kongens gård
å fire sjelling attpå.*

Om denne regla skriver han at *kål* er suppe kokt på spekekjøtt, røtter, erter og gryn.

I Vestre Slidre gikk ei regle slik:

*Pipe, pipe vil du gå,
vil du gå, so ska du få
kurv o flesk i kongens gard
o fire skilling atte.*

Om vi så nærmer oss våre trakter, har Arbo Høeg med mange. Her følger noen:

Fra Brunlanes:

*Kjipp, kjapp vi du sva, ska du få
kjøtt å kål i kongens gård
å sju skilling ovapå.*

Fra Larvik og Eidanger:

*Pipe, pipe vil du sva, skal du få
kjøtt å kål i kongens gård.*

Fra Skien:

*Fløyte fløyte, vil du sva, skal du få,
kjøtt og kål og fire skilling attepå.*

Der både *kål* og *gård* inngår i regla, uttales de begge med tjukk l (gål) for at det skal rime.

Disse tre siste reglene hører til ei gruppe og er relativt like, bare med små variasjoner.

Imidlertid har Arbo Høeg notert ei anna gruppe med en slags hovedutbredelse på Sørlandet. Der inneholder regla en slags bønn til Sancta Cecilia, som regnes som musikkens beskytterinne.

Her følger noen eksempler. Først fra Risør:

*Bombelja, seselja, la fløyta mi sova,
la det renne i en bekk,
la det pisse i en sekk,
om ti minutter so er fløyta mi svadd.*

eller

*Sesilia, sesilia, la blåsa mi sva,
la det renne i en bekk,
la det pisse i en sekk,
Sesilia, sesilia, la blåsa mi sva.*

Fra Tvedestrand heter det:

*Sesilia, bombilia, vil du ikke sva
så kapper jeg deg av,
og hiver deg langt ud i Storelva.*

Dette med Sancta Cecilia finnes også i et par regler som er kjent fra blant annet Tjølling og Larvik (-kommet med innflyttere?).

Fra Tjølling heter det:

O cicilia, bombilia, la barken gå a.

Og fra Larvik:

*Cecilia, bombilia, la barken gå a,
går 'e hol på, sett en lapp på,
så er a like bra.*

Det var om å gjøre å banke til rytmen i regla (ikke alltid like lett), og det var bare å gjenta regla om ”pipa/fløyta” ikke ville sva. Fra Sørlandet og noen andre steder er det også satt melodi til reglene der Sancta Cecilia er tatt med.

Det er ellers mye å lese om dette temaet hos Arbo Høeg.

Selje *Salix caprea* i Tjønnegrind, ved gården der Sigrid Nordskog vokste opp. Foto: Norman Hagen

Om dram med seljesmak

Et av de mer ”kuriøse” bruksområder jeg har støtt på når det gjelder *Salix*, altså der slekta selje hører til, var da jeg for en del år siden var med ei gruppe dansker på en kombinert botaniserings- og sommerfuglekursjon til Flåttene, et vakkert myrområde mellom Drangedal og Treungen i Telemark. Med på turen var også en rekke medlemmer av Dansk Dramforening, som, ved siden av interessen for botanikk og sommerfugler, også hadde en levende interesse for å lage dram ved å legge enkelte plantearter på sprit. En av deltagerne hadde med et helt arsenal av forskjellige drammer han hadde laget. Blant dem var det dram laget på seljebark. Ja, du leste riktig: seljebark! Han hadde med bittesmå hensiktsmessige småglass for smaksprøver, og han bød også på ”Salix-dram”. Det var ikke akkurat den type ”akevitt” man bruker inntil ”juleribba” eller ”pinnekjøttet”, men ”produsenten” fortalte muntert om hensikten. Om han en dag (morgen?) hadde litt vondt i hodet, tok han en liten støyt av uttrekket med *Salix*-smak, og kvikt gikk hodeverken over, mye raskere enn om han hadde tatt en hodetablett. Han mente at dette skyldtes at salicylsyren, som etter sigende brukes i enkelte typer av hodetabletter, lettere gikk i blodet via en dram enn gjennom tablettbruk. Lyttkens (1977) nevner for øvrig at seljebark var eneste kilden til produksjon av det ”salicylsyresaltet” som blei brukt i smertestillende

Salix caprea, selje. 1. april 2007.
Pollevannet, Ås.

tabletter før 1900, før tyske kjemikere klarte å framstille dette stoffet kjemisk.

I en annen variant av denne ”folkemedisinske” bruken forteller Arbo Høeg om en annen form for bruk av seljebarken. I Furnes (Hedmark) blei den brukt slik:

I folkemedisinen har selje spilt liten rolle. ”Om en ble sår i skrittet, skulle en ta en seljekvist, få av barken, uten å komme nær kambiumflaten (vekstlaget mellom barken og veden) med fingrene, og legge den inn i skrittet. Ble anbefalt av gamle folk i bygda.”

Utsvevende bestøvningsbiologi

Når det gjelder *Salix*-slektas utsvevende bestøvningsbiologi kjenner vel kanskje en del av leserne til at artene i denne slekta krysser

seg ”i det uendelige” med sine ”halvsøsken, søskenbarn, tanter og onkler”, slik at resultatet blir et hav av hybrider. Og ikke nok med det, en rekke av disse hybridene er fertile, det vil si at de utvikler frø, og da kan de også krysse seg tilbake med en av foreldreartene. Disse krysningene kalles trippelhybrider. Et eksempel her er bronsepil, som er en trippelhybrid som er oppstått mellom hvitpil *Salix alba*, skjørpil *S. euxina* (syn. *fragilis*) og mandelpil *S. triandra*. Et annet eksempel er hybriden grønnpil *S. x rubens*, som er krysningen mellom hvitpil og skjørpil, en hybrid som igjen kan krysse seg med

istervier *S. pentandra*. (Se ellers nettet, Artsdatabanken, Lid 2004 og *Blyttia* 33!)

Denne bestøvningsbiologien er et av de forholda som er opphavet til begrepet ”crux botanicorum”, botanikernes kors, fordi den ofte gjør bestemmelsen av arter (og hybrider) så komplisert og vanskelig.

Da er det kan hende på sin plass å ha en ”Salix-dram” på lur om det skulle gå litt rundt for en stakkars amatørbotaniker.

Så får vi se om pipa virker.

Salix caprea, selje, hunntre. 9. mai 2009. Dysterlia, Ås.

Salix caprea, selje, hanntre. 20. april 2008. Pollevannet, Ås.

Litteratur

- Hauge, Olav. 2008. *Dikt i samling*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Høeg, Ove Arbo. 1976. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004. *Norsk flora* 7. utg. v/ Elven, Reidar. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lyttkens, August. 1904-1906. *Svenska växtnamn* bd. 1. C.E.Fritzes Bokförlags AB, Stockholm.
- Røer, Hans Fr. & Elven, R. 1933. *Bestemmelsesnøkkel for Salix L. (vier og pil) i Norge. Blyttia* 33, s. 151-194. Oslo.
- Sande, Jakob. 1945. *Guten og grenda*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- <http://artskart.artsdatabanken.no/default.aspx>

Nabolagets ville vekster:

ÅKERTISTEL ER EN PLANTE-FAVORITT

Anders Often

...blant tistler – må det presiseres. Hvorfor? Nei si det. Men tror det skyldes duft og farge, blomstringslengde – og dens hardnakkethet som ugras; dette siste dog kan hende da jeg ikke er en bonde. Samt dens ganske store variasjon: Med egne hann- og hunnplanter. Og variable blad.

Det er ganske mange arter i Lids flora som har et norsk navn som ender på tistel. Alle er korgplanter, men de kan tilhøre ni forskjellige slekter, totalt 23 taksa:

Echinops – kuletistel (3 arter)
Carlina – stjernetistel (2 underarter)
Saussurea – fjelltistel (1 art)
Carduus – krusetistel (6 arter)
Cirsium – de ”egentlige” tistler (6 arter)
Silybum – maritistel (1 art)
Onopordum – eseltistel (1 art)
Serratula – jærtistel (1 art)
Carthamus – safrantistel (2 arter)

De fleste av disse tistlene er ganske sjeldne. Det er kun to svært vanlige:

Åkertistel *Cirsium arvense*, et forhatt åkerugras i det meste av Norge hvor det drives åkerbruk; unntatt Øst-Finnmark.

Og hvitbladtistel *C. heterophyllum* som er en vanlig skogkantplante i det meste av landet. Mange vil nok mene at hvitbladtistel er en ganske trivelig og vakker plante. Åkertistel har mildt sagt et mer frynsete planterykte. Derfor vil jeg tale – dens sak.

Kjønn og blomster

Åkertistel er som eneste norske *Cirsium*-art pussig nok særbu. Eller egentlig ”oftast særbu” som Reidar Elven skriver i Lids flora (2005). Hannkorgene er nesten kuleformede og med utstående, purpurrøde kroner. Hunnkorgene er mer sylindriske og med korte, lyserøde eller lilla kroner. Ved blomstring har åkertistel en ganske sterk og karakteristisk duft – mest hunnkorgene – mye sterkere og mer distinkt enn hos andre tistler. Den dufter parfyme, litt som linnea. Men mildere, mer søtlig – nesten vanilje. Blomstene utskiller ganske mye nektar. Entomologer er derfor glad i åkertistel. Det er mye insekter å finne på planten.

Frø og frøspredning

Det er selvfølgelig bare hunnplanter som setter frø. Det er fjærforma fnokk. Studier har vist at på tross av dette sveveapparatet – som ser effektivt ut – så faller de aller fleste frø ned nær morplanten (for øvrig typisk selv for vindspredde arter). Vegetativ spredning er altså

den viktigste spredningsmåten lokalt. Og trolig også fra sted til sted innen en teig eller grend, og da med jordstengelfragmenter som følger med jord eller annen massetransport. Litt menneskebetinget langdistansespredning med frø er det helt sikkert også.

For eksempel har jeg i jobben som botaniker i NINA (Norsk institutt for naturforskning) – og da sammen med entomologer – flere ganger spirt bøss fra importert tømmer eller jord krafset ut av importerte prydblante-potter, eller ut av nett rundt barrotsplanter. Ved begge typer import følger det mange hitch-hikere – både insekter (som først drives ut fra jorda) og frø. Og noen planter har etter litt tid vist seg å bli til åkertistel. Ikke mange riktignok – det skal sies, men nå og da.

Rot

I *Biological Flora of the British Isles* sin artikkel om åkertistel (Tiley 2010) står det:

“Success and persistence derives from an extensive, far-creeping and deep rooting system which ensures survival and rapid vegetative spread under a wide range of soil and management conditions, and a means of escape from sub-aerial control treatments”.

Dette sitatet beskriver på en god måte åkertistelens populasjonsbiologiske spredning og store styrke: Dens effektive rotsystem!

I motsetning til mange andre

tistler som er rosettplanter har åkertistel krypende jordstengel. Som kan vokse dypt ned, med horisontale jordstengler i flere etasjer. Dette er ypperlig illustrert på vår kjente ugrasbiolog Emil Korsmo (1863 – 1953) sin ugrasplansje for arten, forbilledlig gjengitt i nytugivelsen til Liv Borgen i 2019.

Og en jordstengel som kan trenge ned i nesten hva det skal være av jordtyper. Og som er hyperpotent på den måten at en liten bit kan vokse frem til en ny plante. Omtrent som hos strandvindel *Calystegia sepium*, skvallerkål *Aegopodium podagraria* eller kveke *Elytrigia repens*. Disse tre siste artene tilhører helt andre plantefamilier, henholdsvis

Åkertistel *C. arvensis*. Foto: Kristin Steineger Vigander

vindelfamilien *Convolvulaceae*, skjermplantefamilien *Apiaceae* og grasfamilien *Poaceae*. Dette er et interessant eksempel på polyfyli: En effektiv egenskap som sannsynligvis har oppstått mange ganger innen evolusjonen av karplanter. Man kan hate det som plantedyrker. Man kan beundre det som plante-elsker.

I prinsippet kan man kloner planter fra de fleste plantedeler. Men i effektivitet kan ingen ting måle seg med krypende jordstengler. Osp og en del poppelarter har i prinsippet det samme. Få andre trær, i alle fall hos oss, men fjelltyper av gran *Picea abies* coll. i noen grad.

Morfologisk variasjon

Åkertistel er en vidt utbredt eurasiatisk art. Den er av og til delt i to underarter (se for eksempel Erik Hulténs store plantegeografiske verk; Hultén & Fries 1986), og da *C. a.* ssp. *setosum*, mest i nord og øst, og *C. a.* ssp. *vestitum*, mest i sør og vest.

Reidar Elven i Lids flora er nok skeptisk til dette og skriver:

”Planten har stive tornar på skrinn jord og havstrand”

(komm.: Og han kaller dette ”setosum-type”), og

”mjuke tornar på feit jord” (komm.: Og gir ikke denne normaltypen eget navn).

Typisk er åkertistel nesten glatt til nesten filthåra på undersiden av bladene. Dette regnes delvis som genetisk variasjon innen arten, delvis som variasjon etter voksested. Nå har denne variasjonen også gitt opphav til et eget takson: Clive

Stace (1991) skriver i *New Flora of the British Isles*: “*C. arvense* var. *incanum* (Fisher) Ledeb. from *S Europe*, has leaves greyish-white pubescent on lowerside, and occurs as a causal”. Kanskje man må se litt nøyer på åkertistel på avfallsplasser og tømmerhavner og slike steder med mye rart av introduserte arter. Åkertistel er ikke noe jeg samler alt for ofte akkurat.

Fenologi

Typisk for ugras er at blomstring ikke er terminert av kortere eller kaldere dager, men bare forsetter og fortsetter hvis det er en varm høst. I tillegg til det effektive rotsystemet har åkertistel også denne egenskapen. Den kan derfor frøspre seg omtrent hele vinteren. Ikke så dumt for et ugras. Og det effektive, flerårige rotsystemet gjør at den kommer tidlig i gang om våren.

Ikke rart at den med god margin kom med blant Korsmos såkalte ”ondartede ugras”. Korsmo et al. (1981, s. 46) skriver:

”Røttene brytes lett i stykker ved jordbearbeiding, og rotbiter på 5 cm lengde kan sette lysskott fra 15 cm dyp”.

Og videre: *”Røttene vokser ofte sjiktvis på 15–30 cm djup. Trivs på all slags jord, unntatt tørr sandjord og sur myrjord. Opptrer som ugras i eng, beite, hage og alle slags åkerkulturer”.*

Phuu! Når begge kjønn er til stede kan ei hunnkorg sette fra 20 til 200 frø. Med – la meg si 30 korer per skudd – blir det fra 600

Åkertistel *C. arvense*

til maksimum 6000 frø per skudd. På en klondanner! Som i tillegg har vindsprede frø! Hvorfor er det ikke bare åkertistel? Overallt! Så spredningsflink! Så ondartet – for plantedyrkeren.

Status i Norge og global spredning

I Lids flora er det intet utsagn om opprinnelse, men åkertistel har alltid blant botanikere stilltiende

vært antatt som naturlig på havstrand. Og derfra fulgt med inn i kulturlandskapet. En annen og kanskje like sannsynlig forklaring er at den har opprinnelse i sørøst-Europa / Vest-Asia og har fulgt med jordbrukskulturen mot nord og vest (for lenge siden), og så sekundært naturalisert seg på havstrand. Uansett. Fra det store eurasiatiske utbredelsesområdet er den spredt med mennesket til andre deler av verden, for eksempel Nord- og Sør-Amerika, Australia og New-Zealand. Og slike steder er den et større ugrasproblem enn hos oss. Ei amerikansk nettside om såkalte ”noxious weeds” skriver:

Canada Thistle spreads easily (far too easily!) by both seed and root and it is, therefore, very difficult to exterminate. Cutting down this Thistle only brings up five times as many root sprouts as before. Herbicides or cutting off the above ground stem every few days are the only ways to remove this noxious weed – and these two methods don't work very well either”.

Kilder

- Borgen, L. 2020. *Ugress. Et vilt herbarium. Emil Korsmos klassiske plansjer*. Nasjonalbiblioteket, 191 s.
- Hultén, E. & Fries, M. 1986. *Atlas of North European Vascular Plants North of the Tropic of Cancer*. I-III. Koeltz Scientific Books, 1172 s.
- Korsmo, E., Vidme, T. & Fyske, H. 1981. *Korsmos ugrasplansjer*. Norsk landbruk / Landbruksforlaget, 295 s.
- Lid, Johannes & Tande Lid, Dagny. 2004. *Norsk flora*. 7. utgave v/ Elven, R. Det Norske Samlaget, 1230 s.
- Stace, C. 1991. *New Flora of the British Isles*. Cambridge University Press, 1226 s.
- Tiley, G.E.D. 2010. Biological Flora of the British Isles: *Cirsium arvense* (L.) Scop. *Journal of Ecology* 98: 938-983.

BAKKEKLØVEREN *Trifolium montanum* VED EIDANGER JERNBANESTASJON

Ny reguleringsplan fra desember 2020

Bjørn Erik Halvorsen

Reguleringsplanen

I desember 2020 kom godkjent reguleringsplan for Eidanger sandtak. Denne planen omfatter i første rekke et stort nytt boligfelt. I reguleringsplanen er også feltet med bakkekløver inkludert. Lokaltiteten med bakkekløver har fått kategori "KF: Kombinert bebyggelse og anleggsformål, samferdselsanlegg og teknisk infrastruktur (PBL paragraf 12-5-2)". I kommentaren på plankartet står "KF2 tjenesteyting, næring, lager, kontor, bolig, bane". Man holder med andre ord feltet åpent for et bredt spekter av anvendelser.

Det var lenge knyttet spenning til hva reguleringsplanen ville si om de nå ubrukte jernbanesporene mot Bjørkedalen og Larvik på den tidligere traséen av Vestfoldbanen. Disse sporene er fortsatt markert som "bane". Dermed har vi en reguleringsplan som i stor grad viderefører hvordan bakkekløverfeltet ligger i dag. Men, det kan nå som helst bli satt i gang aktivitet som ødelegger feltet.

Nasjonal vurdering av bakkekløverlokaliteten

Første omtale av feltet finner vi i *Blyttia* nr. 1 1952. Her har Per Størmer skrevet:

Trifolium montanum adventiv i Eidanger

20. august 1951 fikk Botanisk Museum i Oslo tilsendt et eksemplar av *Trifolium montanum*, samlet 4. august i Eidanger av ingeniør Nils Eriksen, Porsgrunn. Under et besøk på voksestedet i august samme år fikk jeg høve til å studere forekomsten

Vedtatt plankart Eidanger sandtak, Porsgrunn kommune

Bakkekløver *Trifolium montanum*,
Eidanger jernbanestasjon, 2. juni 1993.

nærmere. Bakkekløveren vokser i kanten av riksvegen ved Eidanger stasjon. På en strekning av ca. 30 meter talte vi 4 eksemplarer. På den andre siden av veien ligger Eidanger mølle og lenger borte noen tyskerbrakker. Det kan ikke være tvil om at her foreligger en tilfeldig forekomst, men det har likevel sin interesse å slå fast at arten kan opptre som adventivplante her i landet.

Fægri & Danielsen diskuterer de norske funnene av bakkekløver i 1996 og konkluderer med at det bare er lokaliteten på Hovedøya i Oslo som kan betegnes som hjemlig. Dette

ble videreført i rødlistevurderingene i tiden etterpå. Altså er bakkekløveren på Eidanger stasjon nasjonalt vurdert til å være en fremmed, innført art. I 7. utgave av Lids flora ved Reidar Elven fra 2004 har lokaliteten status som innført, men bufast.

Da må vi stille spørsmålet om denne vurderingen er gjort på tvisomt grunnlag. Kan det la seg gjøre å få omgjort en slik vurdering? Det er svært sjelden at slike vurderinger lar seg omgjøre. Even Woldstad Hanssen i Sabima har for eksempel greid å få omgjort lokaliteter av murrublom *Draba muralis* til å bli rødlistet.

Kristina Bjureke ved Naturhistorisk museum skriver i en e-post til Målfrid og Rolf Ergon høsten 2006 (referanse: TBFs årsmelding for 2006):

Den eneste populasjonen som man tror er helt naturlig er den på Hovedøya. Men ikke heller der kan vi være helt sikre. Handel med sør kan ha medført at frø kom dit fra Sør-Sverige/Danmark i før-botanisk tidsalder.

Den mest vanlige teorien knyttet til bakkekløveren på Eidanger er at den kom inn med import av hestefôr under krigen. Men, knytningen til Eidanger mølle kan bringe inn en eldre historie. Den lokaliteten som Per Størmer besøkte lå ca. fire hundre meter lenger øst enn der plantene finnes i dag. Jeg har ikke

funnet byggåret for Eidanger mølle, men det skrives om en moderne turbin omkring 1900 i Prestfossen (i vassdraget fra Bjørkedalen).

Jeg har vært i kontakt med Trond Eirik Silsand i Fylkesmannens miljøavdeling og miljørådgiver Kjell-Henrik Semb i Porsgrunn kommune. Begge mener at det er nytteløst å sende innsigelse på reguleringen av bakkekløverfeltet. Det kan hende at vi nå er for sent ute for å redde Eidanger-lokaliteten. Men, første steg i en slik prosess må være at det nasjonale botaniske miljøet i Norge er villig til å oppjustere vurderingen av lokaliteten slik at den får en positiv rødlistestatus.

Nytt dobbeltspor mellom Porsgrunn og Larvik

Eidanger jernbanestasjon lå på Vestfoldbanen før den fortsatte inn i Bjørkedalen mot Farris og Larvik. Breviksbanen gikk fra Eidanger stasjon til Brevik. Selv om sporet ikke lenger går helt fram til Brevik jernbanestasjon, så ender sporet nå i to greiner. Den ene greina ender opp i kalksteingruvne ved sementfabrikken i Brevik. Den andre greina ender opp på Tangenkaia som er omtalt i *Listéra* 2–2020. Breviksbanen tar av fra Vestfoldbanen på Eidanger stasjon, ved at den svinger langs sandtaket i en brå kurve sydover.

Eidanger jernbanestasjon ble nedlagt for persontrafikk i 1987,

men sporene ble fortsatt brukt til kryssing (møte) på den ensporede jernbanelinja. 28. september 2018 ble det nye dobbeltsporet mellom Porsgrunn og Larvik åpnet. Reisetiden mellom Porsgrunn og Larvik ble redusert fra 32 minutter til 12 minutter. Da ble all togtrafikk på strekningen mellom Eidanger og Larvik langs Farris avsluttet, og dette jernbanesporet er nå fjernet. Det jobbes med muligheten for at det kan bli en nasjonal sykkelvei. Breviksbanen brukes fortsatt til kalktransport og godstransport til Tangenkaia. Dette sporet går i en bue forbi Eidanger jernbanestasjon ca. 60 meter syd for bakkekløver-lokaliteten. Derfor er det interessant at jernbanesporene mot Bjørkedalen ikke er fjernet inne på stasjonsområdet, selv om dette nå er et blindspor, og i den vedtatte reguleringsplanen er området fortsatt merket som bane (som nevnt i starten av artikkelen).

TBF har tatt vare på bakkekløver-lokaliteten

Som nevnt i starten av artikkelen er første rapport om forekomsten fra august 1951. Olaf Svendsen har samlet herbariebelegg av planten 2. august samme år. Dette belegget ligger nå på Botanisk Museum i Oslo. Per Størmers belegg er fra 25. august. Disse beleggene er beskrevet som veikantlokalitet (rv. 36, nå fv. 32) ved Eidanger mølle, ca. 250 meter øst for Eidanger stasjonsbygning. I 1951 var det ikke noen botanisk forening i

Telemark, og det ble heller ikke noen oppfølging av saken.

Reidar Elven har samlet belegg fra lokaliteten 11. juni 1970. Jørn Erik Bjørndalen samlet belegg 20. juli 1972. Begge har stedsangivelse Eidanger jernbanestasjon. Dette indikerer at bakkekløveren da hadde sådd seg inn på stasjonsområdet.

TBF ble stiftet i 1980. Kjell Thowsen har rapportert lokaliteten 13. juni 1982 fra stasjonsområdet. Karl S. Eriksen (sønn av ingeniør Nils Eriksen) har rapportert lokaliteten sommeren 1986 (Floraatlas for Telemark), og beskriver da stedet i forhold til tidligere Eidanger mølle. Riksvei

36 krysset jernbanesporene på Vestfoldbanen på en brå bakketopp i en komplisert jernbaneovergang med bommer. Veien ble gravd ned i terrenget slik at jernbanesporene, som i dag, kom på to betongbruer over veien (den tredje brua er kjørevei). Samtidig ble det laget sykkelsti langs veien. Da ble den opprinnelige lokaliteten ødelagt. Kåre Arnstein Lye har samlet belegg 1. juli 1994 ved Eidanger jernbanestasjon.

Medlemmene i TBF besøkte ofte Eidanger jernbanestasjon for å se plantene, uten at det skjedde noen formell oppfølging. Selv ble jeg medlem i TBF i 1990, og mine første bilder fra stasjonsområdet er fra 2. juni 1993.

Øyvind Skauli ved nyoppsett gjerde på Eidanger stasjon 16. januar 2002. Fotograf ukjent.

Befaring med Celexa på Eidanger stasjon, Charlotte Bakke og Gunnar E. Nøding, 16. november 2001.
Foto: Øyvind Skauli

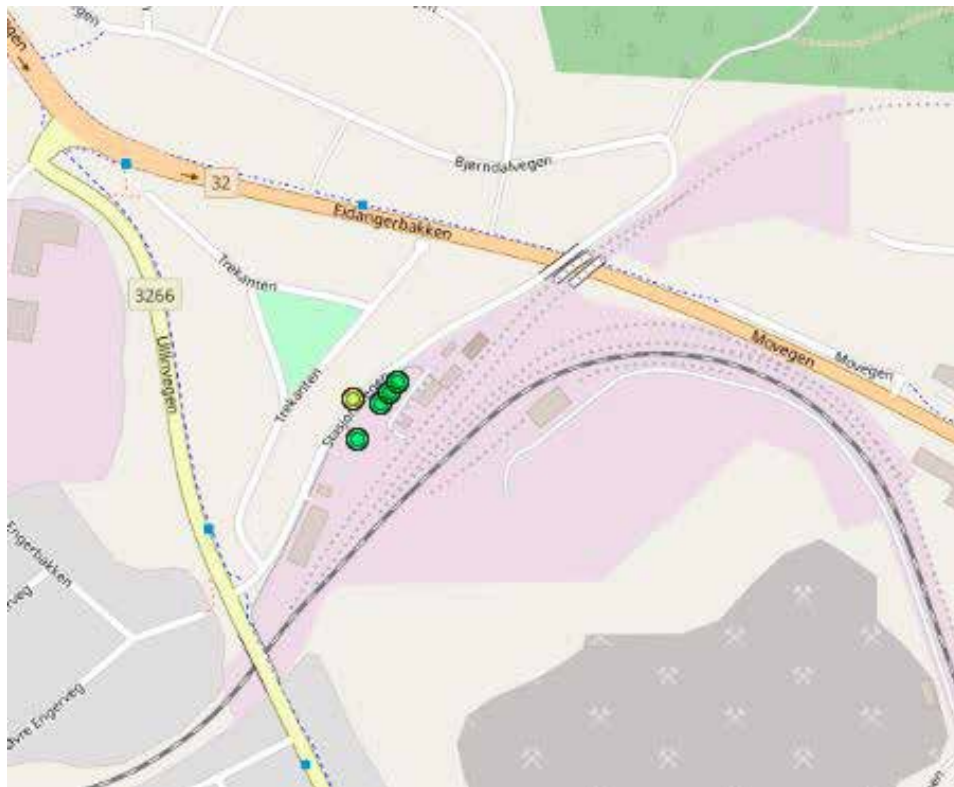
Høsten 2001 har Øyvind Skauli en artikkel i avisa *Varden* om historien til bakkekløveren på Eidanger. Denne artikkelen kom etterpå i *Listéra* nr. 1–2002 (utgitt i februar 2002). *Porsgrunns Dagblad* og *Telemarksavisa* hadde også artikler. I artiklene står det at man har arbeidet med å finne eierforholdet til grunnen der plantene står. Det viste seg at dette tilhørte NSB Eiendom. TBF sendte oktober 2001

en henvendelse til NSB Eiendom med kopi til Fylkesmannens miljøvernavdeling, Porsgrunn kommune og Statens Veivesen. 16. november 2001 var Øyvind Skauli og Charlotte Bakke på befaring på stedet sammen med Gunnar E. Nøding fra Celexa Eiendomsforvaltning AS, som forvaltet de aktuelle eiendommene. TBF fikk løfte om at lokaliteten skulle bli tatt vare på. Hele stasjonsområdet ble medio januar 2002 gjerdet inn.

På årsmøtet i TBF 15. februar 2002 uttrykker Øyvind Skauli bekymring knyttet til gjengroing av bakkekløver-lokaliteten. "Etter at området ble gjerdet inn, har TBF mistet muligheten til å tynne ut løvskogen." Han viste bilder som illustrerte dette.

I februar 2003 sendte Øyvind et brev til TBF-styret der han uttrykker samme bekymring og anmoder om at det blir tatt kontakt med Jernbaneverket. Charlotte Bakke og Øyvind Skauli fikk i oppgave å jobbe videre med dette.

Sommeren 2003 får Øyvind Skauli disponere en nøkkel til porten slik at han kommer inn på jernbaneområdet. Han får gjort en skjøtselsjobb. På grunn av sin alder uttrykker han i et brev i oktober 2003 til TBF-styret at han trenger hjelp til denne jobben fra påfølgende år. Jernbaneverket er da interessert i at lokaliteten tas vare på. Øyvind uttrykker i brevet at dette er TBFs viktigste verneoppgave på nasjonalt nivå.

GPS-registreringen av plantene sommeren 2019

Høsten 2004 fikk Målfrid Ergon nøkkelen, og fra det året er det Målfrid og Rolf Ergon som holder oppsyn med lokaliteten og organiserer skjøtsel. Målfrid må på grunn av sin helsetilstand senere trekke seg fra dette, og Rolf satt med ansvaret fram til han flyttet fra Grenland i 2018. Ingen i TBF ville overta som floravokter på lokaliteten, og undertegnede har siden sittet med nøkkelen.

I tillegg til skjøtsel har TBF også talt planter i feltet. Som man ser av teksten til Per Størmer så man 4 planter på den opprinnelige lokaliteten i 1951. På stasjonsområdet talte Rolf Ergon 25 blomstrende planter i 2008. I 2008 fikk TBF aksept fra Jernbaneverket for å gjøre en større rydde-skjøtsel (stor dugnad ble gjort våren 2009).

Rigmor og Rolf, dugnad på Eidanger jernbanestasjon, 11. april 2017.

Tellinger videre viste en god utvikling. I 2010 og 2011 ble det talt 35 blomstrende planter.

I 2011 fikk Rolf hjelp av miljørådgiver Anders Thylén i Jernbaneverket, (som sendte saken videre til Svein Bratsberg Jernbaneverket i Skien), til å stanse aktivitet på stedet.

2012 og 2013 var ”reduerte” år. Man gikk så over til å rapportere stengler med blomster og talte 92 i 2014 (ca. 175 i 2010). Man talte 111 stengler i 2015, 129 stengler i 2016, 167 stengler i 2017 og 246 stengler i 2018. Antallet gikk ned i 2019 og 2020, og det viste seg at man brukte kantklipper på lokaliteten før plantene fikk satt frø. I 2019 ble plantene registrert med nøyaktige GPS-koordinater.

Hva bør gjøres videre?

Etter at dobbeltsporet mellom Porsgrunn og Larvik kom i 2018 ble det mer usikkert hva som ville skje med lokaliteten. De litt løse avtalene med Jernbaneverket fra snaut 20 år tilbake ble kanskje en sovepute for TBF. Justering i eierforhold og nye reguleringsplaner vil kunne føre til inngrep som ødelegger lokaliteten.

Spørsmålet er derfor hva vi bør gjøre nå.

I dag er det mye enklere enn tidligere å gjøre DNA-analyse. Jeg vet ikke om en DNA-analyse vil kunne relatere plantene til andre bestander av bakkekløver i Europa. Kan dette frigjøre plantene fra teorien om innførsel i hestefôr? NBF har nå mange studentmedlemmer, og kanskje kan en av disse ha som oppgave å prøve å finne ut av dette i forbindelse med sine studier. Man trenger ikke å vente på ny vekstsesong i og med at herbariebelegg finnes på Botanisk museum.

Et annet tiltak er å samle inn frø. Da må vi passe på at ikke plantene slås med kantklipper før frøene er utviklet. Dette bør skje til sommeren. Et annet spørsmål er om tiden nå er inne til å få flyttet plantene til en annen lokalitet. Dette kan da enten være til en hage, eller til en mer sikker eng i distriktet.

Fylkesmannens miljøvernnavdeling og/eller miljørådgiver i kommunen bør kunne hjelpe oss her. Men, uansett, den viktigste faktoren er den holdningen som det sentrale botaniske miljøet i Norge har til saken.

Kilder:

Skauli, Øyvind. 2002. Truet i 50 år. *Listéra*, 17(1), s. 4 -5.

Skauli, Øyvind. 2002. Bakkekløver *Trifolium montanum* ved Eidanger stasjon. *Listéra*, 17(2), s. 4.

Størmer, Per. 1952. *Trifolium montanum* adventiv i Eidanger. *Blyttia*, 10(1), s. 10.

Artsdatabankens rødlistevurderinger fra 2015 på Internett

TBFs årsmeldinger

Opplysninger om Vestfoldbanen på Internett

Opplysninger om Eidanger mølle på Internett

Godkjent reguleringsplan for Eidanger sandtak

BAKKEKLØVEREN VED EIDANGER JERNBANE-STASJON

Oppfølging av status per 13. april 2021

Bjørn Erik Halvorsen

Reidar Elven ved Botanisk museum på Tøyen er blitt kontaktet. Han sier at dette fortsatt sees på som en innført plante. Men, den er på ingen måte uønsket. Man bør flytte plantene til et sikrere voksested.

Miljørådgiver Kjell-Henrik Semb i Porsgrunn kommune har svart at man ønsker å opparbeide ei slåtteeing i Eidanger sandtak som en del av reguleringsplanen. Det er foreløpig uklart hvor stort dette arealet blir og hvor det blir plassert. De avventer avklaring med Statsforvalteren i Vestfold og Telemark.

Trond Eirik Silsand hos Statsforvalteren i Vestfold og Telemark har på min forespørsel svart at, i henhold til reglene, kan en innført art ikke uten videre overføres til ei slåtteeing. Dette må godkjennes av Miljødirektoratet.

6. april har jeg på vegne av TBF lagt inn søknad til Miljødirektoratet om å få flytte plantene til denne nye slåtteeinga. Kjell-Henrik Semb og Trond Eirik Silsand er orientert om at denne søknaden er sendt.

Bjørn Erik Halvorsen

Trifolium montanum Bakkeklover
12. juni 2003. Eidanger, Porsgrunn.
Foto: Norman Hagen

Trifolium montanum Bakkeklover
14. mai 2015. Hovedøya, Oslo.
Foto: Norman Hagen

KNORTETJERNAKS *Potamogeton trichoides* I SKIENSELVA

Ny søking etter planta i 2020

Bjørn Erik Halvorsen

Ny sjøledning for ferskvann i Skienselva

I desember 2019 mottok TBF en e-post fra Anette Hansen, BDK-Prosjekt og Anlegg, i Skien kommune. Det skulle legges en sjøledning for drikkevann i Porsgrunnselva/Skienselva. Dette var en samkjøring av drikkevannsnettet i Porsgrunn og Skien kommuner.

Denne drikkevannsledningen skulle legges midt i elva og kobles på det landbaserte røret i Skien ved Kjørbekksvingen.

Skien kommune hadde funnet ut at det var registrert en viktig botanisk art i elva ved Kjørbekksvingen. Det var knortetjernaks *Potamogeton trichoides*. Vi syntes det var gledelig at kommunen i slike tilfeller følger regelverket og ber om hjelp av TBF.

Kommunen ville ha hjelp til en nøyaktig stedsangivelse av planta, slik at de kunne "gå rundt" dette stedet.

I desember 2019 lå forekomsten som to registreringer på nettstedet Artskart 2. Da jeg gjorde samme søket i januar 2021, dukket kun én justert registrering opp. Begge registreringene var gjort av Kjell

Thowsen. Kjell er bosatt i Skien og er et mangeårig medlem av TBF. Den første innsamlinga var fra sensommeren 1994. Kjell hadde rodd i en jolle langs elvebredden på stedet og fått tak i, ved hjelp av vannkikkert, plantemateriale på ca. en halv meters dyp. Dette var på vestsida av elva nord for Menstadbrua, på innsida av de gamle fortøyingsspålene for tømmer som var satt ned i bunnen langs bredden. Han hadde observert noen grupper av planta noen få steder langs elvebredden.

Den andre registreringen var fra senere på året 1994. Kjell hadde vadere og vasset langs elvebredden fra landsida. Undertegnede sto på elvebredden da dette ble gjort. Krattet langs bredden var på denne tida så tett at vi måtte gå en runde nordfra for å komme ned til elvekanten. Det var mudderbunn på stedet og mudder ble virvlet opp slik at det var vanskelig å se bunnen. Kjell fikk opp plantemateriale med frukter. Denne gang kom materialet, ved hjelp fra Trond Grøstad, fram til Reidar Elven på Botanisk museum. Reidar Elven bekreftet at det var knortetjernaks.

Dette var første registrering av denne arten i Norge. Senere er den også samlet på Nord-Jæren. Også funnet fra sensommeren 1994 ble i 2010 registrert på Artsobservasjoner av Kjell som et ikke-belagt funn, med relativt nøyaktig stedsangivelse.

Ingen i TBF hadde gjort noe forsøk på å sjekke opp denne lokaliteten i årene etterpå. Det ville være en stor fordel å få besøkt denne lokaliteten på nytt, og da undersøke bunnen over en strekning på noen hundre meter.

Skien kommune ønsket å få svar i løpet av vinteren 2020 for å komme videre i planlegginga. Dilemmaet var at frukter var nødvendige for å få en relativt sikker visuell artsbestemmelse.

Hvis man fikk opp planter, så ville man trenge DNA-bekreftelse. Skien kommune var villig til å betale for både dykkere og DNA-analyse for å få svar i løpet av vinteren. Jobben med å legge sjøledningen var planlagt til senhøsten 2020.

Ny søking etter knortetjernaks

Tirsdag 25. februar 2020 stilte dykkere opp med båt på brygga ved Bølesvingen. Undertegnede ble med i båten over til Kjørbecksida av elva. Anette Hansen sto på elvebredden og fulgte aksjonen.

All krattskog var nå borte på dette stedet slik at det var problemfritt å ta seg ned de 100 meterne fra parkeringa til elvebredden.

Dykkerne hadde vært på stedet også dagen før for å undersøke

sikkerhetsmessige forhold. Da hadde de latt seg drive over bunnen innenfor fortøyingspålene for tømmer. De kunne fortelle at bunnen der var tom for vegetasjon. Det var derimot mye vegetasjon på ca. en til to meters dybde langs pålene. Det ble hentet opp plantemateriale fra fem punkter langs pålene på den aktuelle strekningen med nøyaktige GPS-posisjoner.

Dette plantematerialet tok undertegnede med seg hjem, og det ble grundig gjennomgått. Det inneholdt bare tusenblad *Myriophyllum alterniflorum* og klovasshår *Callitriche hamulata*. Analysen fant ikke spor av tjernaksarter. Det ble observert ender som beitet langs elva, så hvis tjernaksarter hadde vært der, så kunne de ha blitt spist opp.

Det ble ikke behov for noen DNA-analyse. Noe plantemateriale ble presset til Botanisk museum. Dette vil bli levert på Tøyen når koronaen tillater et besøk hos Reidar Elven.

Onsdag 2. september 2020 stilte Øystein Nilsen og undertegnede opp i badebukse på elvebredden. Kjell Thowsen sto på bredden og tok imot det materialet som ble samlet inn.

Også denne gangen ble fangsten tusenblad og klovasshår. I tillegg ble 2 tjernaksarter funnet. Dette var grastjernaks *Potamogeton gramineus* og hjertetjernaks *Potamogeton perfoliatus*.

Innsamlinga foregikk innenfor fortøyingspålene for tømmer på inntil en meters dyp. Ingen knortetjernaks ble funnet. Denne

Skienselva med fortøyingspåler for tømmer ved Kjorbekksvingen, sett fra parkeringsplassen.

gang var vi ikke hindret av mudder som ble virvlet opp. Det var relativt fast sandbunn på stedet.

Mulig forklaring på forekomsten av knortetjernaks

Vi har ingen sikker forklaring på hvordan knortetjernaks-plantene er kommet til Skienselva.

Elva er benyttet til ferdsel helt tilbake til vikingtida, og kanskje lenge før dette også. Det ble for eksempel utskipet brynestein fra Eidsborg ved Gråten i Skien.

Vikingene kalte dette *grot* og det ble også brukt som kastevåpen (for eksempel i slaget ved Fimreite i 1184). Dengang var havnivået noen

meter høyere. Landhevinga etter istida er fortsatt et par millimeter per år i Grenland.

Elva ble nærmest å betrakte som en fjordarm opp til Skien. Også i dag kan man registrere svak flo og fjære opp til Langbryggene i Skien.

I en periode for ca. 400 år siden var Skien en av de største eksportthavner av trevirke i Norge, og fossefallene i byen dannet grunnlag for en rekke sagbruk. Det har vært produksjon av cellulose og papir ved Union Bruk på Klosterøya i Skien siden 1873. Denne produksjonen genererte mye mudder i elva.

I 2006 la Norske Skog ned produksjonen.

Dette, i tillegg til at det er ryddet opp i kloakkutslippene, har ført til at vannet i elva nå er ganske rent.

I Unions produksjonsperiode ble ofte tømmer innført. Noe av dette tømmeret ble slept fra eller langs den svenske vestkysten der knortetjernaks finnes. Det ble vanligvis lagret på elva før det gikk inn i produksjonen. Dette tømmeret brakte ofte med seg annet biologisk materiale, og kan ha brakt med seg knortetjernaks.

Menstad ligger på motsatt side av elva der knortetjernaks ble funnet. I mange år eksporterte Hydro (nå Yara) gjødselprodukter fra lagerhallene på Menstad.

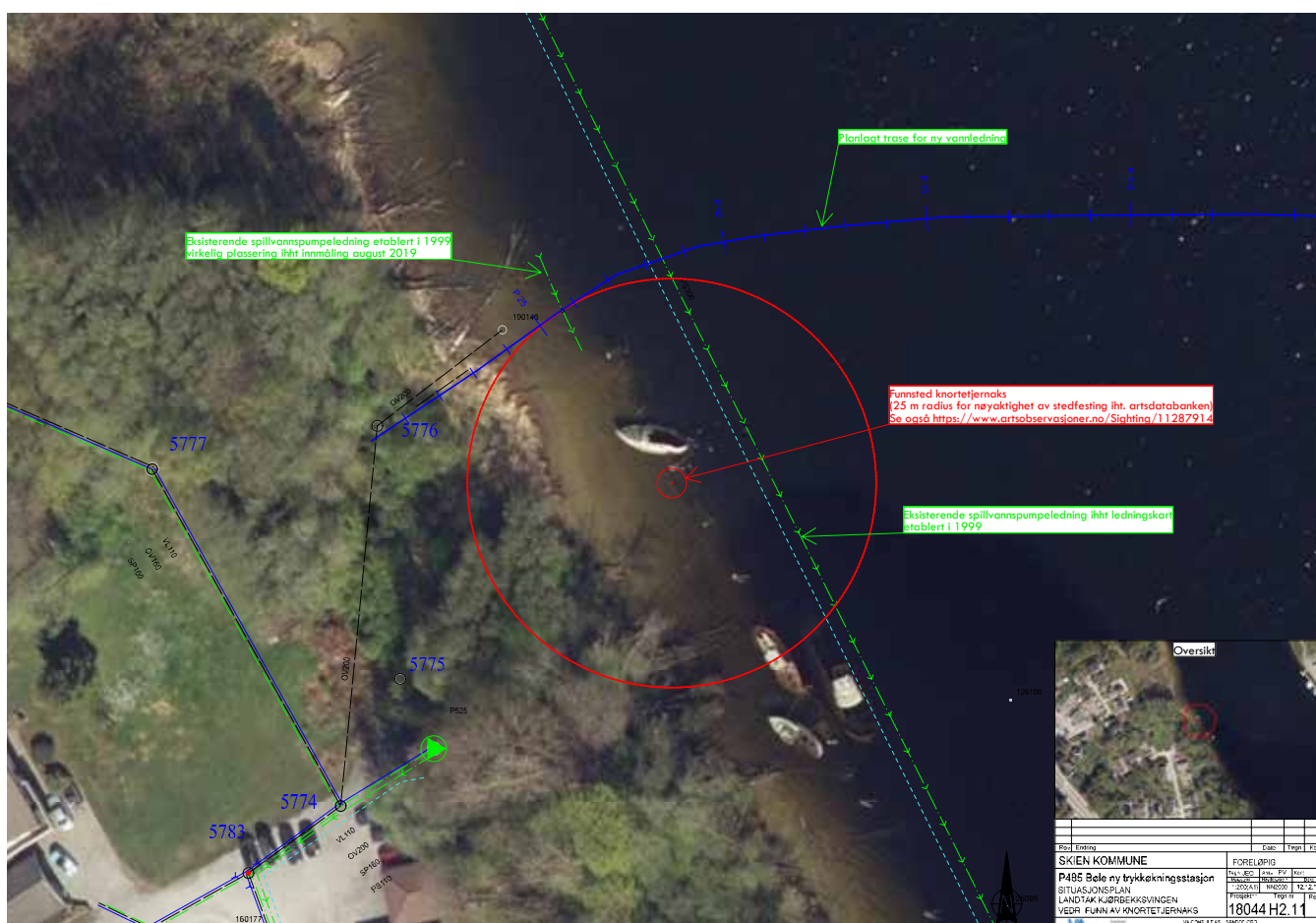
Det har i lange tider vært trafikk av handelsskip opp til Skien. Ballastvann er derfor også en mulig forklaring på at plantemateriale fra utlandet kan ha kommet til elva.

Yara benytter ikke lenger Menstadlagrene. Etter at Menstadbrua ble bygget i 1991, har den sperret elva opp til Skien for anløp av større skip.

Spillvannspumpeledning ble lagt langs elva i 1999

I e-posten som TBF mottok fra Skien kommune, fulgte det med et luftfoto som viste hvor man planla å legge sjøledningen ved Kjørbekksvingen.

På det er det også tegnet en

Luftfoto mottatt fra Skien kommune i desember 2019.

spillvanns-pumpeledning som ble lagt langs elva i 1999. Dette er etter Kjell Thowsens registreringer som ble gjort i 1994.

Knorttjernaks *Potamogeton trichoides*
Fra Gyldendals store nordiske flora 2012

Fotoet viser at planen var at denne ledningen skulle legges på utsida av fortøyingspålene for tømmer. Målinger som ble gjort august 2019, viser at ledningen er gravd ned på innsida av pålene.

Dette betyr at den er lagt tvers gjennom funnstedet av knorttjernaks. Dette kan ha ødelagt lokaliteten, og kan forklare hvorfor vi i september 2020 fant relativt fast sandbunn på stedet.

Forklaring på fargebruken på luftfotoet:

Rød sirkel er Kjell Thowsens posisjonsangivelse fra 1994.

Lys grønn linje er spillvannspumpeledning fra 1999, både hvor den var planlagt og hvor den ble påvist i 2019.

Blå linje viser den nye planlagte sjøledningen. Fotoet viser gamle, sunkne båtvrak. Disse båtvrakene er fjernet av kommunen.

Vi har ikke gitt opp håpet

Vi fant ikke knorttjernaks i 2020. Dette betyr ikke at TBF har gitt opp å søke etter denne arten. Kanskje gjør vi nye forsøk til sommeren? Men, da ville det være en fordel å ha ei jolle slik at vi kan ro langs bredden med vannkikkert over en lengre strekning. TBF har ingen båt.

Kanskje kan foreningens medlemmer hjelpe oss med dette? I så fall ta kontakt med Bjørn Erik Halvorsen på e-post b-halvor@online.no.

RETTELSER I *Listéra* NR. 2 – 2020

Roger Halvorsen

Jeg vil gjerne få rette opp noen feil i artiklene som jeg skreiv i *Listéra* nr. 2, 2020 som min gode venn Erik har påpekt.

1: Navnet dudaim på *Mandragora* fant jeg, som nevnt i artikkelen, i den gamle Bibelen (1875-utgaven) som jeg arvet etter min bestefar. Jeg søkte opp navnet på nettet og kopierte så navnet skrevet på hebraisk fra nettstedet der jeg fant det, og brukte den formen. Dersom jeg hadde sett bedre etter ville jeg ha oppdaget at den hebraiske skrivemåten er slik:

מִיאָדָּיִם

Ordet skal leses på hebraisk fra høyre mot venstre.

Hvordan dette er blitt endesnudd i artikkelen, aner jeg ikke. Jeg kopierte det bare, og nå undres jeg på om det har skjedd noe når det redigeres?

Når jeg flytter ”pekeren” til det som er skrevet på hebraisk og skriver punktum eller noe annet, vil flytte det o.s.v. så vil skrivingen automatisk foregå fra høyre mot venstre. Jeg kan ikke finne igjen noe sted der

jeg har kopiert det hebraiske ordet endesnudd. Jeg forstår ikke hva som har skjedd.

2: *Mandragora*-arten skal være *Mandragora autumnalis*, altså ikke *M. officinarum* som bare finnes i Nord-Italia og vestre delene av Jugoslavia.

3: *Vulpia myosurus* skal være *V. myuros*. (s.47)

4: *Impatiens capnensis* skal være *I. capensis*. (s.84)

Det kan også være tvil om at den kongsløysarten som er kalt *Verbascum lychnitis* mjølkongsløys i artikkelen (s.79-80) heller kan være *V. speciosum* praktkongsløys. Det gjelder imidlertid ikke bildet som Norman har tatt og som er en sikker mjølkongsløys. Den gule arten vil bli sjekka grundig til sommeren som kommer.

DE SPENNENDE SKJERMPLANTENE

Kristin Steineger Vigander

Skjermplantefamilien er en stor plantefamilie som omfatter omtrent 3000 arter fordelt på 300 slekter. I Norge finner vi noe over 40 av disse artene. Av disse er 22 opprinnelig hjemmehørende hos oss.

Skjermplantefamilien (*Apiaceae* eller *Umbelliferae*) er en spennende og vanskelig familie. I denne familien finner vi noen av våre beste matplanter, men samtidig må vi ikke glemme at noen av de aller giftigste plantene vi har i Norge tilhører nettopp skjermplantefamilien. Derfor er det viktig at vi lærer oss å skille disse plantene fra hverandre, slik at vi ikke risikerer forgiftninger, spesielt hvis vi ønsker å bruke plantene til mat eller leker.

I forrige nummer av *Listéra* presenterte jeg 7 av de vanligste norske skjermplantene:

Hundekjeks *Anthriscus sylvestris*,
 Kvann *Angelica archangelica*,
 Sløke *Angelica sylvestris*,
 Strandkjeks *Ligusticum scoticum*,
 Karve *Carum carvi*,
 Kystbjørnekjeks *Heracleum sphondylium* ssp. *sphondylium* og
 Sibirbjørnekjeks *H. sphondylium* ssp. *sibiricum*.

I dette nummeret skal jeg ta for meg flere av de norske viltvoksende skjermplantene og dessuten presentere de fire giftigste artene vi har i Norge innen skjermplantefamilien.

Jeg starter med å repetere noen av de viktigste karaktertrekkene når vi skal bestemme en skjermplante, nemlig skjermene og svøpene, i tillegg til bladformen og voksestedet:

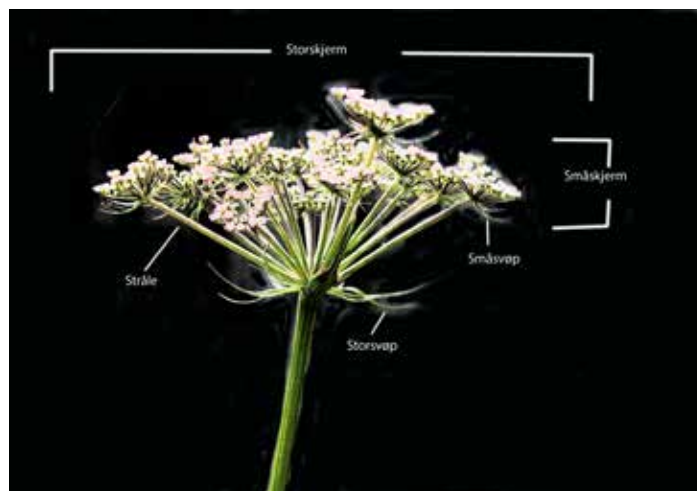

Fig 1. Skjermplante

Skvallerkål *Aegopodium podagraria*

Fremmede planter er arter som har fått menneskelig hjelp til å spre seg inn i områder der de ikke naturlig hører hjemme. Etter denne definisjonen skulle skvallerkål være

definert som en fremmed art, men fordi planten ble innført til Norge før 1800, er den kategorisert som hjemmehørende i Norge. Året 1800 er en kunstig grense, og skvallerkål er slett ikke en opprinnelig norsk plante, men en sentraleuropeisk art som ble innført av munkene i middelalderen som medisins- og matplante.

Skvallerkål er en flerårig skjermplante med mange små skjerner. Blomstene mangler begerblad, og blomsterstanden har hverken storsvøp eller småsvøp. Den blomstrer fra juni til september og har hvite kronblad.

De nederste bladene er langstilkete og har bladplater som er dobbelt tredelt slik at et fullstendig utviklet blad består av ni takkede småblad, men ofte kan noen av småbladene mangle eller være sammenvokste.

Navnet *Aegopodium* betyr "liten geitefot", som sikter til formen på bladene, og artsepitetet *podagraria* har nok planten fått på grunn av sin medisinske bruk mot urinsyre.

Andre navn som er brukt i Norge på skvallerkål er tyskerkål, grisekål, svenskekål, embetsmannskål, gåselabb og hanefot.

Frukten til skvallerkål er en spaltefrukt med to smånøtter. Hver av disse har fem langsgående ribber. Skvallerkålen kan spre seg ved frø (kjønnet formering), og hver av de blomsterbærende stenglene kan produsere opp til 2800 frø. Men den viktigste spredningsmåten til skvallerkålen er fra de lange jordstenglene som vokser ut hvert

Skvallerkål har mange små skjerner med hvite blomster.

Skvallerkål har fem lange pollenbærere.

år. En bitteliten bit av en jordstengel vil kunne vokse seg opp til ny plante, så hvis man får jord som inneholder små fragmenter fra en jordstengel, vil det vokse frem nye skvallerkålplanter. Det kommer tett i tett med blader slik at planten danner

Skvallerkåleens frukt er en spaltefrukt med langsgående ribber.

Skvallerkål danner tette matter og er nesten umulig å bli kvitt.

Skvallerkål har karakteristiske trekoblete, forholdsvis brede, takkete blad.

store, tette matter. Denne planten kan derfor være et plagsomt ugress i hager og parker, og den kveler annen plantevekst. For norsk natur er skvallerkål en av verstingene.

Gjeldkarve *Pimpinella saxifraga*

Jeg fortsetter med flere av de norske skjermplantene og vil nå presentere gjeldkarve.

Gjeldkarve er ganske vanlig i det meste av landet nord til Troms. Den kan forveksles med karve, og det er nok derfor den har fått navnet gjeldkarve. "Gjeld" skal bety ufruktbar og sikter nok til at denne planten ikke er like verdifull som karven.

Gjeldkarve vokser oftest på tørr, steinrik og gjerne kalkholdig grunn på varme og solrike voksesteder.

Skjermen har ikke storsvøp og har som regel ikke småsvøp. Kronbladene er hvite, men kan en sjelden gang være litt rødlige.

Blomsterstengelen er dunhåret, rund og finstripet.

Fra basis kommer det først en rosett med grunnblad som er ulikefinnete med ovale, dypt sagtannete småblad. De trådsmale stengelbladene har forskjellige former, de nedre er stilkete, de øvre sittende. Bladplatene på stengelbladene er dobbeltfinnete, småbladene er smalflikete.

Gjeldkarve har en lang, tykk pælerot med stram lukt som kan minne om geit. I middelalderen har roten vært brukt som elskovsmiddel, noe som nettopp kan skyldes lukten.

Frukten til gjeldkarve er kort og eggformet og med fine ribber på

Gjeldkarve har skjermer uten svøp.

Stengelbladene hos gjeldkarve har smalfikete småblad.

Stengelen til gjeldkarve er dunhåret, rund og finstripet.

Stor gjeldkarve. Foto: Bård Haugrud

Basisbladene hos gjeldkarve har dypt sagtannete småblad.

utsiden. Frøene har ikke krydderduft slik karvefrøene har.

Pimpinella-slekten omfatter omtrent 90 arter, men i tillegg til vår gjeldkarve finner vi bare to andre arter i Norge. Disse regnes begge som innførte og er ikke vanlige. Det er stor gjeldkarve *P. major* og anis *P. anisum*.

Stor gjeldkarve har sitt første registrerte funn i Buskerud i 1886. Den kjennes bl.a. ved at stengelen er hul og skarpt kantet, i motsetning til gjeldkarve, som har fylt, trinn og finstripet stengel. Grunnbladene hos stor gjeldkarve er finnete, med opptil 10 cm lange småblad. Fruktene er 3-4 mm lange, med lyse ribber når de er godt utviklet. Kronbladene er hvite eller rosa. Stor gjeldkarve er vurdert av Artsdatabanken til å ha begrenset invasjonspotensiale og ingen økologisk effekt. Vi kan lese mer om stor gjeldkarve i en artikkel av Trond Grøstad i *Blyttia* 1999 (2).

Anis er en ettårig plante som er funnet på noen få, spredte steder i Norge, blant annet på ballastplasser. Den er for varmekrevende til å sette frø hos oss i Norge og danne bestand her.

Hjorterot *Seseli libanotis*

Dette er en skjermplante jeg blir veldig glad for å se, og det er mye av den i Bærum der jeg holder til. Hjorterot har en svært begrenset utbredelse som hjemlig art og finnes stort sett bare i Oslo-området: Asker, Bærum og Oslo. Utbredelsesområdet er svært begrenset, ca. 2000 km², men til gjengjeld er hjorterot så rikt

Hjorterot har store runde skjermer.

Stengelen hos hjorterot er kantet, stiv og furet.

forekommende i kjerneområdet at den fortsatt regnes som livskraftig. Den spres også noe langs veier, for eksempel i Buskerud og i Vestfold.

Hjorterot kan bli 120 cm høy og har hvite eller rosa blomster i store skjermer med 20-60 stråler, den har mange store og hele storsvøpblad og 10-15 smale og hele småsvøpblad. Når blomsten er i knopp, er svøpene veldig synlige, og blomstene

Skjermene hos hjorterot har både storsvøp og småsvøp.

Frukten hos hjorterot er eggformet med tykke ribber.

Før blomstene er fullt utsprunget er svøpene hos hjorterot veldig tydelige, og knoppene varierer i grønne og røde farger.

varierer i farge fra grønnlige når de så vidt har kommet i knopp, til burgunderrøde og til slutt hvite når de er i full blomstring.

Stengelen er ruhåret, kantete, stiv og hard og har dype furer. Bladene er to ganger finnete. Frukten er eggformet med tykke, tydelige ribber. Hjorterot blomstrer gjerne fra juli til september på tørrbakke og i kalkrik jord.

Melkerot *Peucedanum palustre*

I melkerotslekten *Peucedanum* skal det finnes ca. 170 arter, hvorav to vokser i Norge. Den ene er vår hjemlige melkerot *P. palustre*, den andre er mesterrot *P. ostruthium*.

”Mjølkerot er en av de skjermplantene som det ikke er så lett å få tak på”, skriver Knut Fægri i sitt verk om Norges planter. Nei, den er vel ikke så karakteristisk, men de beste kjennetegnene finner man i skjermene: Den har kraftige svøp, både stor- og småsvøp er godt utviklet.

Hjorterot har to ganger finnete blad.

Melkerot har skjerner med godt utviklede stor- og småsvøp.

Melkerot kan bli meterhøy og vokser i våtmark.

Kronbladene til melkerot har innoverbøyd spiss.

Melkerot blir omtrent meterhøy. Dette er en toårig plante med pælerot og med stivt opprett stengel.

Hele planten er glatt, bortsett fra innsiden av skjermstrålene, som er smålodne og rue. Navnet melkerot har den fått fordi rotstokken avgir rikelig med melkesaft når den kuttes opp, og på engelsk har den

Bladene hos melkerot er 2-3 ganger finnet med fjærflikete småblad og brune spisser.

navnet ”Hogfennel”. Det latinske navnet *peucedanum* betyr bitter og henspiller nok på at melkesaften smaker skarpt. Men den er ikke giftig, og roten skal ha vært brukt som tobakksurrogat.

Blomstene har fem frie, hvite eller svakt rosa kronblad med innoverbøyd spiss og har fem pollenbærere. Bladene er 2-3 ganger finnet med fjærflikete småblad, og de har gjerne brune spisser.

Melkerot vokser på våte og fuktige steder, gjerne helt i vannkanten.

Mesterrot *Peucedanum ostruthium*

Den andre arten i melkerotslekten som vi kan finne i Norge er mesterrot. Dette er en plante som er antatt

De store blomsterskjermene til mesterrot har mange hvite eller rødaktige blomster.

De øverste bladene til mesterrot har oppblåste, hinneaktige slirer. De nederste bladene er glatte og ganske tykke.

Mesterrot er en innført plante som er nær truet i Norge.

å ha kommet til Norge gjennom klostervesenet i middelalderen, men den kan også ha kommet senere. Det er altså en innført fremmed art, opprinnelig fra Mellom- og Sør-Europas fjell, men arten er etablert med reproduserende bestand i Norge og er rødlistet som nær truet (NT)

Fruktene til mesterrot er runde og gulbrune med bred vingekant.

fordi den er i pågående tilbakegang og knyttet til naturtyper der den raskt kan forsvinne ved inngrep eller manglende drift av kulturmark.

Mesterrot er en flerårig skjermplante med en grov rotstengel som har melkesaft og ofte utløpere. De nederste bladene er glatte og ganske tykke, dobbelt trekoblete med eggrunde og langstilkete småblad. Bladkanten er sagtakket. De øverste bladene er kortere, med oppblåste hinneaktige slirer.

De store blomsterskjermene har mange hvite eller rødaktige blomster.

Fruktene er runde og gulbrune med bred, lysegul vingekant.

I gamle urtebøker er det skrevet mye om mesterrot og dens legende virkninger mot blant annet febersykdommer, forkjølelse, urinveisplager og spedalskhet.

Dersom du vil vite mer om mesterrot, kan du lese i *Blyttia* 2004 (2), der Eli Fremstad har skrevet en omfattende artikkel.

De giftigste skjermplantene i Norge

Ja, skjermplantene er en spennende plantefamilie. For folk som ikke er trent til å se det, kan de være veldig like. Samtidig kan artene være svært forskjellige. Det som er skummelt er at noen skjermplanter er fantastiske matplanter, mens andre er blant de giftigste plantene vi har i Norge. Det er viktig at vi blir kjent med forskjellene. Derfor vil jeg her presentere de fire giftigste plantene våre:

Selsnepe *Cicuta virosa*

Selsnepe er en av de giftigste plantene i norsk flora. Planten er flerårig og blir 50-120 cm høy. Den blomstrer i juli/august med hvite eller rosa blomster. Skjermen har småsvøp, men mangler storsvøp. Bladene er relativt smale med sagtannede fliker.

Selsnepe har skjermmer med hvite eller rosa blomster.

Bladene til selsnepe er smale med sagtannede fliker.

Jordstengelen er hul og delt inn på tvers med en serie luftfylte kamre. Roten inneholder en melkesaft som raskt blir guloransje ved kontakt med luft. Denne gule melkesaften og røttene inneholder giftstoffet cicutoxin, som skader sentralnervesystemet hos mennesker og dyr, og som forårsaker kramper. Selv små mengder kan være veldig farlig, og det som er spesielt farlig er at det ikke finnes noen motgift.

Stengelen til selsnepe er hul.

Et gammelt sagn forteller at selsnepen ble sådd på slettene ved Sel i Gudbrandsdalen av skottene under Sinclairekspedisjonen i 1612. Sinclair hadde med seg en spåkone, og etter skottenes nederlag ved Kringen skal spåkona ha blitt så sint at hun sådde ut selsneper som hevn.

Det norske navnet henspiller nettopp på at planten tidligere

Jordstengelen til selsnepe er hul med luftfylte kamre og får guloransje melkesaft.

forekom i store mengder på Selsmyrene nord i Gudbrandsdalen.

Planten har også blitt kalt sprengrot eller sausprenng, antakelig fordi innvollene får et "sprengt" utseende ved sauedødsfall. På svensk heter den "sprängört". Det gamle islandske navnet "eitryrt" (Andrew, side 185) og den danske betegnelsen "gifttyde" henspiller direkte på giftigheten.

Det er knyttet mytologi og trollskap til denne planten. Selsnepe ble brukt av trollkjerringer og inngikk i magiske heksebrygg og

heksesalver. Trollkjerringene fant ofte på å gi husdyrene røtter av selsnepe for å skade dem, eller når de ville spå at dyrene kom til å bli syke.

Det fortelles også at taterfølger skal ha utnyttet planten til utspekulert svindel. I nattens mulm og mørke listet de seg inn i fjøset og fikk en ku til å spise selsnepe. Neste morgen gikk de til bonden og fortalte at kua ved trolldom hadde fått en farlig sykdom. Men de tilbød seg å gjøre kua frisk og sprek igjen mot mat og penger.

I 1959 døde en liten jente som hadde spist selsnepe. Dette er det siste kjente dødsfallet som skyldes denne planten.

Giftkjeks *Conium maculatum*

En annen svært giftig plante er giftkjeks. Dette er en toårig eller flerårig plante som vanligvis blir 120-180 cm høy. Først utvikles roten og en bladrosett, det andre året utvikles blomsterstengelen. *Maculatum* betyr "flekkete", og giftkjeks kjennes nettopp på de røde flekkene på den

finstripete og blåduggete stengelen. Særlig er de røde flekkene tydelige på den nederste delen av stengelen.

Fra juni til august dannes det små hvite blomster som sitter i store dobbeltskjermer med inntil 20 stråler. Skjermene har 6-7 lansettformete storsvøpblad og 3-4

Giftkjeks har stengel med røde flekker.

eggformete småsvøpblad. Bladene er 2-5 dobbelt finnet. Giftkjeks er ikke så vanlig her i landet. Den har trolig kommet til landet med ballastjord og som forurensning med korn og gressfrø. Artsdatabanken angir at den har lav risiko for å invadere, og den har ingen kjent negativ økologisk effekt. Planten kommer fra middelhavsområdet og formerer seg med frø. De ca. 3 mm lange delfruktene er grønnbrune, eggformete og har vinger som kan lette spredning med dyr, mennesker og transportmidler.

Giftkjeks kan avgi en ganske ubehagelig lukt, spesielt når det er varmt. Lukten kan minne om kattepiss.

Giftkjeks har små hvite blomster i store skjermene.

Bladene hos giftkjeks er 2-5 dobbelt finnet.

Til tross for at giftkjeks er så giftig at den har vært brukt som avrettingsmiddel, er det også kjent at den har vært brukt til medisinske formål i oldtiden. Den skal ha vært brukt ved øyesykdommer, brystsykdommer og mot hysteri. Den skal også ha vært brukt for å dempe kjønnsdriften. Dioskorides (gresk lege fra første århundre) skriver at

pulverisert giftkjeks kan smøres på testiklene for å hjelpe "lystne drømmere og ufrivillige sædtapere". Derfor skal den også ha vært et middel for munkene og nonnene som kunne ha problemer med å leve opp til kyskhetsløftet i klosteret, og for å hindre jomfrubrust i å bli for store kunne et pulver av giftkjeks være effektivt.

Hundekjeks kan ligne litt på giftkjeks, men skilles best fra denne ved lukten, at den ikke har de røde flekkene og formen på fruktene.

Hestekjørvel *Oenanthe aquatica*

Det er ikke så stor risiko for å treffe på denne giftige planten, da Eldøya utenfor Larkollen er nå det eneste stedet i Norge den vokser. Her vokser den i grunt vann i et tjern inne på øya og skal ikke ha satt frukt på flere tiår på grunn av hard nedbeiting. Jeg tar den allikevel med her fordi det er en av de fire

Delfruktene til giftkjeks er grønnbrune og eggformete med vinger.

Hestekjørvel har hvite kronblad i sidestilte skjemer med småsvøp, men mangler storsvøp.

Foto: Bård Haugsrud

Hestekjørvel

aller giftigste skjermplantene som vokser i Norge. I Europa og i Vest-Sibir er dette en vanlig vannplante, men i Norge vurderes den nå som kritisk truet (CR) på grunn av lavt individtall, og er fredet.

Hestekjørvel er en toårig plante som blir 30 til 120 cm høy. Blomsterskjermene er sidestilt på stilken og har småsvøp, men mangler storsvøp.

Hundepersille *Aethusa cynapium* og skogpersille *Aethusa cynapium* ssp. *cynapium*

Under et lite stabbur på Norderhov, Ringerike ble jeg en gang vist en liten skjermplante som skulle være skogpersille. Jeg oppsøkte stedet igjen i fjor sommer, og fikk nye bilder av planten. Så vidt jeg har forstått er det ganske riktig skogpersille, som er en varietet av hundepersille. Og litt senere fant

jeg faktisk også hundepersille rett utenfor hagegjerdet mitt på Jar.

Hundepersille er en ett- eller toårig plante som blir 60-100 cm høy. Stengelen er hul og blådigget og har fine striper. Øverst er den gaffelgrenet, og det sitter hvite blomster i dobbeltskjermer. Hundepersille mangler storsvøp. Men

Hundepersille har hvite blomster i skjerm og lange, tydelige småsvøp.

Bladene til hundepersille er finnete og fjæraktig innskåret.

småsvøpet er karakteristisk: Oftest er det tre nedhengende blad.

Bladene til hundepersille er 2-3 ganger finnete, og småbladene er fjæraktig innskåret.

Fruktene er kulerunde eller eggformet, ca. 3 mm lange, og er ofte lysebrune med mørkere striper.

Hundepersille er en svært tilpasningsdyktig plante som kan finnes i hager i lavlandet nord til Trondheim.

Hundepersille er også en av de

Hundepersille har lysebrune frukter med mørkere striper.

giftigste plantene vi har i landet, så her gjelder det å ikke forveksle den med spiselige planter som for eksempel karve og skvallerkål! (Begge disse mangler småsvøp som er så karakteristisk for hundepersille). Hundepersille inneholder giftstoffet coniin, det samme giftstoffet som i giftkjeks.

Skogpersille er vanskelig å skille fra hundepersille, men skogpersille

skal blant annet ha kortere småsvøp, og den nederste delen av stengelen er blålilla.

Dette har Erik Ljungstrand skrevet i en e-post til meg:

Skogpersille har kortere småsvøp enn hundepersille.

Jag undrar om inte ”namnförbistringen” kan ligga bakom de olika uppgifterna. Jag har följt Fröberg (2010) i ”Flora Nordica 6” som blott erkänner en art av Aethusa i Norden, A. cynapium, på svenska vildpersila, men uppdelad i fyra varieteter:

- A. c. var. cynapium (smal vildpersilja/skogpersille)
- A. c. var. gigantea (stor vildpersilja)
- A. c. var. domestica (trädgårds-vildpersilja/hundepersille)
- A. c. var. agrestis (liten vildpersilja/møllepersille)

Det är då att märka att namnet ”Aethusa cynapioides” enligt

Fröberg (2010) är en synonym till Aethusa cynapium var. cynapium, varför det är mycket troligt att vad Even och jag har menat med våra bestämmingar är precis samma sak, även om jag har använt det korrekta namnet och han en (icke brukbar!) yngre synonym. Jag har ånyo tittat på dina bilder, och vill vidhålla att de förställer "skogpersille" Aethusa cynapium var. cynapium (= "Aethusa cynapioides").

I denne artikkelen har jeg nå presentert 9 skjermplanter, hvorav fire er blant de aller giftigste plantene i Norge.

Gå gjerne ut og studer skjermplanter og forsøk å bestemme dem. Registrer dem på Artsobservasjoner.no. Det er en spennende plantefamilie.

I neste nummer av *Listéra* skal jeg presentere flere arter i skjermplantefamilien.

Kilder:

Andrew, Erik. 2015. *Gift og forgiftninger i Norge*. Cappelen Damm AS, Oslo.

Fægri, Knut. 1970. *Norges planter*. J.W. Cappelens Forlag AS, Oslo.

Hjelmstad, Rolv. 2012. *Medisinplanter i Norge*. Gyldendal Norsk Forlag.

Lid, J. og Lid, D.T. 7. 2004. *Norsk flora*, 7. utgave v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.

Den virtuelle flora <http://linnaeus.nrm.se/flora/>

<https://no.wikipedia.org/wiki/Hjorterot>

<https://www.rolv.no/urtemedisin/>

NYTT FRA STYRET VÅREN 2021

Bjørn Erik Halvorsen

Pandemien holder stand, men den er heldigvis på tilbakegang nå. TBF har mange eldre medlemmer. Eldre mennesker er i risikogruppene, men de er også blant dem som står fremst i vaksinekøen. Dette gjør det lettere å komme i gang med felles-arrangementer igjen de neste månedene. Uansett må vi følge de til enhver tid gjeldende koronareglene.

Det ble ingen tradisjonelle fellesmøter i TBF våren 2021. Vi har holdt et møte for medlemmene på Teams der Øystein Nilsen og Christian Kortner viste bilder. TBF skal ha årsmøte på Teams onsdag 19. mai kl. 19:00. Invitasjon vil komme på e-post med påloggingslink. Øystein Nilsen (tlf. 93259233) kan dagene før møtet gi informasjon hvis du er ukjent med Teams.

Vi kommer ikke til å sende ut turprogram i hefteform i år. Vi vil informere på Facebook (Villblomen), i e-post og i NBFs møtekalender etter hvert som arrangementene bestemmes. Foreløpig har vi satt opp en kveldstur til Røsa (ved Lensmannsseter i Skien) for å se på muserumpe onsdag 5. mai, og soppturen er lagt til søndag 12. september. TBF setter opp noen få arrangementer på Villblomstenes dag, som i år er søndag 20. juni. Antall deltakere som er lovlig å ha og innbyrdes avstand mellom dem vil sette rammer. Vi håper at vi slipper å måtte gå med munnbind på disse turene.

Vi må se fram mot høsten og håpe at turer og møter kan gjennomføres som før pandemien.

OM SMYLEMOEN OG GAMAL SPENNANDE KULTURHISTORIE FOR EIN MED LITT TELEBLOD I ÅRENE

eller

SMYLE *Avenella flexuosa*, EIN AV VÅRE ALLER VANLEGASTE GRASARTER OG MED MANGE NAMN OG LITT KRONGLUT NAMNEHISTORIE

Roger Halvorsen

Ein kveld sist vinter sat eg og rota blant bøkene mine for å finne ei bok eg hadde bruk for. Så stod eg der plutseleg med eit par bøker eg ikkje les i til vanleg. Det var to bøker som eg ikkje visste at eg sakna ein gong, to bøker om **Guro Heddelid**. Ei av dei er skriven av Jørund Telnes (1845-1892) og den andre av Aslaug Høydal (1916-2007). Begge forfattarane har røter i Seljord.

Som så ofte, blei eg sitjande å lese i slike bøker eg plutseleg finn att. Boka til Jørund Telnes er ei blanding av dikt og prosa, og fleire av dikta hans har blitt ein del av kvedartradisjonen i Telemark. Diktet *Guro rid tilottesong* er tolka og sunge av fleire kjende kvedarar frå Telemark, mellom andre Arve Moen Bergset og Ingebjørg Lognvik Reinholdt. Tonane og teksta til denne visa surra rundt i hovudet mitt ei stund før eg byrja å lese om att historia eg hadde lese tidlegare nokre gonger og som eg i grunnen likar svært godt. Det var ikkje fritt for at

eg også vart sitjande å nynne på eit par av visene som Jørund Telnes har skrive teksta til.

Så stod namnet Tore Smylimoen (Smylemoen*) der igjen. Smylimoen av smyle, tidlegare *Deschampsia flexuosa*, som i den nyaste Lid-utgåva har blitt til *Avenella flexuosa*. Tanken om at dette kan hende var noko for *Listéra* kom snikjande.

(*Begge formene har blitt brukt.)

Guro Heddelid og Tore Smylimoen

Det er kan hende ikkje så mange av lesarane som har høyrte om husmannsguten Tore Smylimoen som budde på plassen Smylimoen oppe i Grunningsdalen, ein dal som går opp mot Lifjell frå Seljord. Kanskje har nokon fleire av dykk høyrte historia (eller er det mogeleg at det berre er ei segn?) om den rike Guro Heddelid, ei av dei vakraste jentene i Telemark, om vi skal tru den gamle historia. Ho budde på garden Heddeli i den same Grunningsdalen. Plassen Smylimoen

låg, etter det eg kan skjøna, under Heddeli, og der vaks husmannssonen Tore og rikmannsdottera Guro opp i lag.

I ei omtale frå Den norske Bokdatabasen fann eg dette sagt om Guro Heddelid:

Guro Heddelid i duld og draum, gufs av millomalder sjugar forbi. Her møter me menneske i eitt med eigen natur og eigne huglag. Menneske som tek upp byrdane som vert lagd på dei. Ansvar, plikt, kjærleik, havesjuka, hat og hemn kjempar om makti. Her møter me det meste — solskin yvi Heddelidgarden kring jonsok, vemod og vonbrot

langs Smylimoflottene. Kalde haustnetter med ulukkelege skuggar i mørkeret. Alt høyrer med i saga om Guro Heddelid og Tore Smylimoen.

Let oss no sjå litt nærare på denne historia:

Det er altså noko uvisst om det handlar om ei segn eller ei sann historie det heile, men kan hende er det noko midt imellom, om ein kan seia det soleis. Det er ikkje sjeldan at sånne historier eller segner lever sitt eige liv og oppstår i fleire variantar. Aslaug Høydals variant har her og der ei anna form enn slik Jørund Telnes fortel historia.

Smyle *Avenella flexuosa*. Hjerkinholen 2008. Foto: Rolv Hjelmstad

I *Lokalhistoriewiki.no* står det at Guro Heddelid er ein segnfigur frå mellomalderen og at ho budde på storgarden Heddeli*, som låg inst i Grunningsdalen i Seljord. Grunningsdalen går rett over fjellet frå Seljord til Sauland, mellom Lifjell og Mælefjell. Garden skal etter segna ha blitt teken av eit stort steinskred etter Guros tid, men det er ingen som sikkert veit kor garden låg. På kartet kan ein finne plassen Smylimoen eit stykkje oppe i dalen, på nordsida av elva Grunnåi. Et lite stykkje lenger oppe langs elva, noko nordaust for Smylimoen, har eg på eit kart over Seljord på nettet funne stadnamnet Heddeligrøi, så kanskje låg Heddeligarden der.

Guro skal ha vore dotter av ein rik og mektig mann med namnet Sigurd Heddeli*. Han skal ha levd tidleg på 1300-talet, og døydde då Guro, som var einaste barnet hans, var lita. Mor hennar døydde så då Guro var fyrst i tenåra. Før faren døydde, hadde han innprenta dottera at den som skulle gifte seg med henne måtte være rik, og han skulle være så sterk at han kunne svinge det store og tunge sverdet som blei kalla *Belasvære*, det vil si ”friarsverdet”, som hang på veggen på Heddeli. Dette ynsket frå faren måtte Guro seie ja til og gje lovnad om det. Ho blei seinare og minna på denne lovnaden til faren av mor si, Hæge.

(* Sigurd Heddeli og gardsnamnet Heddeli er og skrive utan d i slutten, bl.a. i *Lokalhistoriewiki.no*.)

Guro var ei stolt, sterk og, som

nemnd ovanfor, svært vakker jente som det gjekk gjetord om langt utanfor Seljords og Telemarks grenser. Dessutan var ho av ei rik slekt. Ho fekk rå seg sjølv på garden, og Jørund Telnes skreiv at ”*Guro kunne vera både stor og liti*”. Det er og fortalt at ho lika gutar, og dei trengde ikkje alltid være av rikfolk for at ho skulle interessera seg for dei. Ho fekk etter kvart mange belarar, og til Heddeli kom kjempekarar og friarar for å slåst om hennar ”ja”. I ei av visene av Jørund Telnes om Guro Heddelid (*Guro kjem til kyrkja*) heiter det i siste verset:

*Daa det kom til Selljords-Kyrkja
Gilde Gutar langt ifraa,
Inkje just fyr Trui styrkja,
Det var Guro dei vild' sjaa.*

Den mest kjende visa om henne er kan hende ”*Guro rid til ottesong*”. Der heiter det i det fjerde verset:

*Som at Messa var til Ende,
Guro for fram under Lid.
Heile Aalmugen seg vende
Stirde der som Guro rid.*

Men så var det denne husmanns-sonen Tore Smylimoen da, som Guro hadde kjend heilt frå barndomen. Han var ein dugeleg spelemann på hardingfele, ein god ven og populær hjå Guro. Segna seier at Guro hadde varme og gode kjensler for Tore, men så hadde ho altså gjeve den lovnaden til far sin at den ho gifta seg med måtte vere både rik og sterk. Provet på styrken var at friaren kunne svinge *Belasvære*. Tore kunne

Smyle *Avenella flexuosa*. Hjerkinnholen 2008. Foto:
Rolv Hjelmstad

svinge det, men han var av fattig husmannsslekt frå Smylimoen, så noko giftarmål kom ikkje på tale.

Det kom friarar frå fjern og nær, og det vart teke i bruk falske rykte og tvilsame metodar for å vinne Guro. Det blei og ein del basketak, og det skal ha vore slagsmål med dødeleg utgang i Grunningsdalen for Guro si skuld. Mellom anna blei ein Tor Sunnbø (Sundbø) frå Flatdal drepen på Heddeli i knivslagsmål med Torgeir Uppstad frå Setesdal. I visa *Guro rid til ottesong* heiter det: *Guro daa med heilag' Eidar lovad vera honum tru* (Tor Sunnbø). Ho

hadde altså gjeve Tor Sunnbø lovnad om giftarmål. Torgeir hadde på si side seinare fengje hennar ”ja” etter at han hadde fått ein i presteskabet til å vitne at Tor og Guro var i slekt sju generasjonar attende, og at dei difor ikkje kunne gifte seg slik regelen visstnok var på 1300-talet. Torgeir fekk så Guro, men det blei ikkje noko godt ekteskap. I følgje ei historie blei han drepen av bror til Tor, Leiv Sunnbø, som soleis fekk hemna mordet på broren.

Segna fortel at Guro Heddelid døydde då Svartedauden (Pesta) kom til Grunningsdalen i 1349.

I diktet *Pesta* kjem til Heddeli* skriv Jørund Telnes:

*Det var so kringum Pintsetid
Ein Sundagsmorgon ljøs og blid,
Ei Kjering hovudstup
So fæl og stor
Og myrk som Jord
Det kom til Dalen upp.*

.....

*Daa hørde dei paa Heddelid
Det utfyr Dyri* sopat bli.
Dei gjenom Dyri saag,
Daa saag dei ho
Med Limen stod –
Og Lik snart alle laag.*

* I *Lokalhistoriewiki.no* bruker ein formene *Pesti* og *Dynni*

Andre nedteikningar om Heddeli

Hans Jacob Wille (1786) nemner og *Grunning-Dalen* og gardane *Hæddeli* og *Smyli-moen*. Han skriv:

En halv Miil Nordnordost fra Hoved-Kirken er en Dal kaldet Grunnings-Dalen, nu en Sæter-

Havn, men tilforn beboet i en Distance af 3 Fierd. fra Vest til Øst. Den allerførste Gaard herifra heed Vætterhuus. Smyli-Moen var endnu beboet 1658. Hæddeli var den yderste, hvor en mægtig Matrone, navnlig Guro, gav Præsten et Bismerpd. Smør om Aaret, fordi han biede med at lade ringe sammen indtil hun kom til Kirken. Naar denne Dal gik under, er uvist, rimelig ere Folkene uddøde i Pestens tid 1626 eller 35, og dens Marker ødelagde af Grune-Elv.*

*Den gamle tydinga av matrone er ei ærbar (særleg fornem), gift frue (Store norske leksikon).

Segna fortel så at garden Hæddeli, som altså låg inst i Grunningsdalen, blei teken av eit skred. Det er visstnok spor som syner at det har

gått eit stort skred i området ein gong, men ingen veit heilt sikkert kvar garden låg.

(I *Lokalhistoriewiki.no* kan ein lese meir om Guro. Andre kjelder er M. B. Landstads *Ættesagaer og Sagn fra Telemarken* og notat etter folkeminnegranskaren Rikard Berge. Sjå og i føreordet som Sigurd Telnes skreiv i boka *Guro Hæddelid.*)

Namnet Smylemoen/Smylimoen er og kjent frå ein del andre stader

Namnet Smylemoen (Smylimoen) finst fleire stader i Noreg. Det er kjent frå to stader i Setesdalen. På Hovden, omlag ein kilometer rett sør for Setesdalsvegen (Rv9) ved Solheimslid, finn me Smylemoen. I Bykle ligg Smylemoen, ein plass ved Steggjemoen med eit tilhøyrande myrområde. Det er og

Smyle *Avenella flexuosa* ssp. *flexuosa*. Foto: Øystein Ruden

ein Smylemoen ved Byglandsfjord, men dette er kan hende den same Smylemoen.

I Fyresdal, vest om Nesvatn og aust om Birtevatn ligg og ein liten plass med namnet Smylemoen, merka av på Grøssæ-kartet. Den ligger like sør for Bergstadjfjell.

Ved Dalaåi som renn frå Mostøyl og sørover mot Kviteseid, finst to eigedomar med namnet Smylemoen. Dei ligg ikkje langt frå kvarandre på vestsida av elva, mot Gjuve* og Moen på austsida. I området rundt Gjuve og Moen kan ein finne fine bestand av systemarihånd *Dactylorhiza sambucina*, og i jordekantane er det førekomstar av vadderot *Phyteuma spicata*.

(* Namnet er og (som i Kviteseid bygdesoge) skrive *Djuve* eller *Juve*.

I Kviteseid bygdesoge, bd. 1, Ættesoga, side 406, kan ein under ”Moen – Skarprud ” lese:

1593 kunngjer **Aslak Guttormsson** (g. m. **Anne Arvesdotter**) og **Svein Hauksson** at dei nyt, brukar og bur på dei tvo gardane i Moen med dessi ”øydegardane” bytte soleis: Til uppigard Moen: Gjuve, Raben ell. Raabo (Aabø?) Svinemoen, øvre Sæmoen og Grindeteig. Til nigard Moen: Midmoen, nedre Sæmoen, Magnushommen og ein ”budstødull kald: Nye stødull. End ligger til forne Magnushommen en hauge kald: Smyllemoen... ”.

– Og her kjem ætti:

Så fylgjer ei opplisting av slekta, men denne tek eg ikkje med her.

Men det er verd å leggje merke til namnebruken **Smyllemoen**. To ord i dette vesle utdraget bør dessutan få ei forklåring, nemleg **stødull** og **haug**. Hos Aasen (1918) finst ordet Stødul med **Støul** i parentes og tydinga **ein støl**, altså ei seter, sannsynlegvis det vi ville kalle. ein heimstøl. **Hauge** er truleg det gamle ordet for have (hage) (Falk og Torp 2006) og blei brukt inn i det 19. århundret. Tidlegare (på 1700-talet) er uttrykk som **bie-hauge** og **dyre-hauge** blitt brukte, og følgjeleg var altså *Smyllemoen* truleg eit beiteområde, ein ”hamnehage”, med mykje smyle.

Også i utdrag på nettet frå Ål bygdearkiv kan ein finne fleire stadnamn der smyle inngår: Smylibotnen, Smylidokk, Smylihøllin (”hall” (=bakkehøll) med smili), Smylihovda og Smylimoen.

Ved fleire av desse namna som er nemnd over er det opplyst at smyle finst på staden.

Smyle

Så litt om sjølve planta smyle opp gjennom namnehistoria. Kva kan vi finne ut om namn som har blitt brukt på smyle, både folkelege og vitskaplege namn?

Eg seier det straks: Dette er ikkje lett, men det finst mykje artig her, så lét oss starte med det som Wille sa om smylenamnet. Han bruker namnet smyle om sauesvingel *Festuca ovina*, og skriv om denne:

F. ovina, *Smyli*, en fortræffelig Græs-Art for Kreaturene, helst den som voxer til Fields.

Her må det seiast heilt klårt at sauesvingel ikkje kan reknast som ein *fortræffelig Græs-Art for Kreaturene*.

Wille har i floralista si og med det vitskaplege namnet *Aira montana*, som hos M. N. Blytt (1861) er namnet på ein variant av *Aira flexuosa*. *Aira* var det slektsnamnet som blei brukt om smyle på Blytts tid. Blytt kallar denne arten for Krus-Tåtel og Tof-Hwen etter Linné (*Flora suecica*). Han siterar også Gunnerus (*Flora Norvegica*) når det gjeld norsk namn på *Aira montana* som Gunnerus har gjeve namnet

Smyle *Avenella flexuosa*. Hjerkinholen 2008.
Foto: Rolv Hjelmstad

Bergbunke. Linné kallar *A. montana* for Back-Tåtel.

Også Blix Hammer (1794) har handsama *Aira flexuosa* og *A. montana* som to artar og kallar dei på norsk "Krusbunke" og "Bakbunke" (bakkebunke?). Den fyrste av desse to, *Aira flexuosa*, kaller han *A. flexuosa*, noko som truleg er ein trykkfeil. For begge dei "norske" namna er Gunnerus og Oeder viste til som kjelder.

Sauesvingel *Festuca ovina* har fått det norske namnet *Smillie* av Hornemann (M. N. Blytt 1861).

I Aasens namnesamlingar (2006) er det vitskaplege namnet *Aira Flexuosa*, det vil seie vår tids smyle, oppført med mange norske lokalnamm, mellom andre variantar av dette namnet:

Smyle (Te. Numedal), Smile (aab. i) eller Smele (Siredal, Sætersdal), Smøl (Indherrad), Smylve (Voss, Hard.), Smelve (Ryf.), Smylm (Nhl.).

Så legger han til:

Om disse Navne netop betegne den samme Plante, er ellers tvilsomt. (Jf. Jensenius, Beskrivelse over Bratsberg Amt, Side 64,65.)

Lét oss så sjå kva denne Jensenius skriv om saka

Beskrivelsen over Bratsberg Amt av Caspar Jensenius er frå 1852 og gjev på sidene 64 og 65 ei så interessant skildring av plantenamnet smyle at det er litt underleg at Aasen kan vere i tvil om at det verkeleg

fer en bedre Græsbevært. Denne Fremgangsmaade bruges saavel andre Steder her i Landet, som i Nabolandet Sverige og Finland. Den herved forarsagede frodigere Græsbevært er imidlertid ikke varig, men aftager gjerne, naar Rodderne ere forraadnede, og synker efterhaanden tilbage til det forrige Standpunkt. Fjeldbeterne ere meget udstrakte og bære forstørstedelen et kort, men meget nærende Græs; især have de Bygder, som danne Grændserne mod Nord og Nordvest, vidt udstrakte og gode Fjeldbeter. Den Græsart, som af Heste og Kvæg meest søges, begjærligst ædes og kraftigst ernæres, og som derfor spiller den vigtigste Rolle i Fjeldbeternes Græsbevært, gaar her almindeligt under Navn af Smyle. En Fjeldbonde, som jeg besøgte paa en Stole (Sæter), viste mig dette Græs paa selve Stedet, hvor det vorede. Jeg fandt det at være en Græsart, der sædvanligst henføres til Slægten Bunte (*Aira flexuosa montana*). Hornemann angiver en ganske anden Græsart at skulle være Smyle, nemlig en Svingelart, Faare-Svingel (*Festuca ovina*), men muligt at dette turde bero paa en Feiltagelse; vel grov ogsaa denne Græsart tilfjelds, men utvivlsomt er det, at den er et langt mindre saftigt og fedt Græs end *Aira flexuosa*; denne sidste udmærker sig derhos ogsaa i andre Lande netop ved den Eiendommelighed, at den er en af de Bærter, der hovedsageligt danne Græsvolden i høit over Havet liggende Egne, og hvad der gjør det end mere sandsynligt, at dette er den rette saakaldte Smyli, er at denne Græsart over hele Tydskland kaldes Schmele. Jeg tror ikke det er uvigtigt at fæste Opmærksomheden derpaa, da Feiltagelser af denne Art ofte have affledkommet Fortræd og Tab.

Kopi fra sidene 64 og 65 i boka *Økonomisk Beskrivelse over Bratsberg Amt, ledsaget med praktiske Bemærkninger, samt et Tillæg om Grunddigning (draining)*, av Caspar Holten Jensenius frå 1852.

dreier seg om at *smyle* og *Aira flexuosa* er same arten. No er det vel kan hende slik at tvilen dreier seg om kor sikkert det er at alle dei lokalamna som er nemnde av Aasen i plantelista er lokale namn på nettopp smyle. Aasen har nemleg og med ei rekkje andre lokalamn. Han skriv under det vitskaplege namnet *Aira flexuosa*:

Andre Navne ere Engjahavre (Sdm.) og Engbunt. Hertil hører maaske ogsaa: Rusk (Østerdalen), Ryskje (Sdm.), Tov, Tovgras (Trondh. Stift)

Hjå Jensenius kan ein lese dette i ei vurdering han gjer om slått, heimebeite og fjellbeite:

*Fjeldbeterne ere meget udstrakte og bære forstørstedelen et kort, men meget nærrende Græs; især have de Bygder, som danne Grændserne mod Nord og Nordvest, vidt udstrakte og gode Fjeldbeter. Den Græsart, som av Heste og Kvæg meest søges, begærligst ædes og kraftigst ernærer, og som derfor spiller den vigtigste Rolle i Fjeldbeternes Græsvæxt, gaar her almindeligt under Navn af Smyle. En Fjeldbonde, som jeg besøgte paa en Støle (Sæter), viste mig dette Græs paa selve Stedet, hvor det voxede. Jeg fandt det at være en Græsart, der sædvanligst henføres til Slægten Bunke (*Aira flexuosa montana*). Hornemann angiver en ganske anden Græsart at skulle være Smyle, nemlig en Svingelart, Faare-Svingel (*Festuca ovina*),*

*men muligt at dette turde bero paa en Feiltagelse; vel gror ogsaa denne Græsart tilfjelds, men utvivlsomt er det, at den er et langt mindre saftigt og fedt Græs end *Aira flexuosa*; denne sidste utmærker sig derhos ogsaa i andre Lande netop ved den Eiendommelighed, at den er en af de Væxter, der hovedsageligt danne Græsvolden i høit over Havet liggende Egne, og hvad der gjør det end mere sandsynligt, at dette er den rette saakaldte Smyli, er at denne Græsart over hele Tydskland kaldes Schmele. Jeg tror ikke det er uvigtigt at fæste Opmærksomheden herpaa, da Feiltagelser af denne Art ofte have afstedkommet Fortræd og Tab.*

Lyttkens (1912-1915) kallar vår smyle for "krustada" og fører den til slekta *Aira*. Lyttkens skriv og at Linné nyttar namnet "tåtel" om slekta *Aira*, men Linné fører mange av dei grasslektene som vi har no til slekta *Aira*.

No er det offisielle vitskaplege namnet *Avenella flexuosa*

Då eg byrja med botanikken "på ordentleg" og skaffa meg Lids flora (1963-utgåva), blei namnet *Deschampsia flexuosa* brukt om smyle, og slektsnamnet blei brukt på fleire andre artar i det som i Lids nyaste utgåve blir kalla *bunkeslekta*. I 1963-utgåva stod namnet *Aira* oppført som synonym (i parentes) for desse artane.

Cornelison (1997) skriv at *aira* kjem frå *eraka* i språket sanskrit og er namnet på eit gras, men at ein ikkje er sikker på kva for eit. Så er dette blitt til *aira* på gresk (= repe (svimling)) og til latin *aira* (= repe eller losta (faks)).

Om vi så ”stikk innom” floraen til Axel Blytt, *Handbog i Norges Flora* (1905), ser vi at han nyttar det latinske *Aera* for slekta Bunke og då med *Deschampsia* som synonym. Han nyttar derimot *Aira* som synonym for *Aeropsis*, dvergsmylelekta. *Aeropsis* er eit tidlegare slektsnamn for dvergsmyle *Aira praecox* og kvitsmyle *A. caryophyllea*. Men vi er ikkje ferdige med namna enno. Dersom vi leitar opp det offisielle vitskaplege namnet *Avenella flexuosa* (Lid 2004) i Artsdatabanken, finn vi fire synonym:

Aera flexuosa L., *Aira flexuosa* L., *Deschampsia flexuosa* (L.) Trin, og *Lerchenfeldia* (L.) Schur. (Namnet *Deschampsia* er eit namn etter den franske legen og naturforskarer Louis Auguste Deschamps (1765-1842) og namnet *Lerchenfeldia* er etter den austerrikske læraren og naturforskarer (botanikar) Joseph Raditshnigg von Lerchenfeld.

På dette punktet byrja eg undras på korleis dette hang saman. Her har det tydeleg blitt gjort ein del namneskifte opp gjennom tida. Mest av alt undra eg på kva for namn som har forrang og kvifor det har blitt slik. No måtte det spesialisthjelp til, og eg kontakta den gode venen min, Erik i Göteborg.

Erik Ljungstrands utgreiing (i e-post)

Erik fortel at Linné førte smyle, som på svensk heiter *kruståtel*, til slekta *Aira* som *Aira flexuosa*. I 1812 vart denne store slekta delt opp i fleire mindre slekter av baron Palisot de Beauvois, og *Deschampsia* blei eit nytt slektsnamn. Smyle blei så i 1836 formelt ført inn i *Deschampsia* av ein tyskar, Bernhard von Trinius. Begge desse to herrane, franskmannen og tyskaren, var, som Erik uttrykkjer det, kjende ”agrostidologer”, det vil seie graskjennarar. Seinare meinte italienaren Filippo Parlatore at det var god grunn til å meine at smyle burde utgjere ei eiga slekt, og han ga den, i 1848, namnet *Avenella*. Tyskaren Ferdinand Schur var av same mening som Parlatore, at smyle burde utgjere ei eiga slekt, og føreslo like godt endå eit nytt slektsnamn, *Lerchenfeldia*, i 1866.

Dermed blei *Aira* det eldste slektsnamnet der smyle inngjekk, deretter *Deschampsia*, så *Avenella* og som det siste, *Lerchenfeldia*.

Likevel er det, etter Eriks mening, knapt nokon botanikar som vil rekne slekta *Aira* i så vid mening som Linné gjer. Derimot er den vanlegaste oppfatninga (Hylander 1953) at smyle ikkje skil seg så mykje ut frå sølvbunke *Deschampsia caespitosa* (som er såkalla ”typeart” for slekta *Deschampsia*) at det er naudsynt å lage ei ny slekt, men at ein i staden burde føre smyle til ei underslekt: *Deschampsia* subgenus *Avenella*. Om nokon av dei mange nyare ”splittrare”, som Erik kallar

dei, dei som deler opp slekter i stadig nye slekter, tviheld på at smyle skal høyre til ei eigen slekt, så må den få namnet *Avenella*. Nokon meiner at dansken Salomon Drejer brukte namnet *Avenella* allereie i 1838, noko andre botanikarar nektar for, men same kva så må *Avenella* ha prioritet framfor *Lerchenfeldia* om ein bruker desse to namna som namn på ei eigen slekt for smyle.

Lett skal det verkeleg ikkje vere å bli samd, kan det synes som.

Kan hende kan vi vere einige i Gabriel Scott sine ord:

*...engang var hele berget grønt,
engang var det smyle alt sammen,
rundt fingerlangt silkegræs.... (G.
Scott Stien 1925.)*

Takk

Eg må få takke Rolv Hjelmstad for å få lov til å nytte hans nydelege bilete av smyle. Det er verkeleg ein utfordrande oppgåve å fotografere denne arten. Takk og til Øystein Ruden for at eg fekk bruke det flotte og ”talande” biletet hans av ei ”smyleeng”.

Eg vil dessutan få takke Erik Ljungstrand, Göteborg for gode råd til teksten og for opplysningar om den historiske bruken av vitskaplege namn. Slike gode rådgievarar og kunnskapsrike orakel er det ei glede å rekne inn i venekrinsen.

Takk til dykk alle!

Litteratur

- Aasen, I. 1918. *Norsk Ordbog*. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.
- Blytt, A. 1905. *Haandbog i Norges Flora*. J.W.Cappelen, Oslo.
- Blytt, M.N. 1861. *Norges Flora*, b. 1. Avsluttet av A. Blytt. A.W. Brøgger, Oslo.
- Corneliuson, Jens. 1997. *Växternas namn*. Wahlström & Widstrand.
- Falk, Hjalmar & Torp, Alf. 2006. *Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog*. Faksimileutgave, 5.opptrykk. Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo.
- Hammer, Christoffer Blix. 1794. *Florae Norvegicae Prodromus. Systematisk og Linnæisk Dragt efter Sexualsystemet*. Kiöbenhavn.
- <https://www.bokbasen.no/>
- Høydal, Aslaug. 1992. *Guro Heddelid og Tore Smylimoen*. Ansgar forlag.
- Jensenius, Caspar Holten. 1852. *Økonomisk Beskrivelse over Bratsberg Amt, ledsaget med praktiske Bemærkninger, samt et Tillæg om Grunddigning (draining)*. Utgivet af ”Selskabet for Folkeoplysningens Frømme,” Christiania.
- Lid, J. 1963. *Norsk og svensk flora*. Det norske samlaget, Oslo.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004, *Norsk flora* 7. utg. v/ Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lyttkens, August. 1912 - 1915. *Svenska växtnamn* bd. 3C. E.Fritzes Bokförlags AB, Stockholm.
- Telnes, Jørund. 1972. *Guro Heddelid*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Wille, H.J. 1786. *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge*. Gyldendals Forlag. Ny utg. av Lokalhistorisk Forlag 1989.
- Aasen, Ivar. 2006. *Namnesamlingar av Ivar Aasen*. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset, Terje. Norsk bokreidingslag L/L, Bergen.

BERGVERONIKA *Veronica fruticans* – ÅRETS VILLBLOMST 2021

Kristin Steineger Vigander

”Bergveronika er med sine store, himmelblå blomster en av fjellets vakreste planter”.

Slik omtaler Knut Fægri denne planten i sitt verk *Norges Planter*.

Og det er det mange som har vært enige med ham i, for i avstemningen om å kåre ”Årets villblomst 2021”, gikk bergveronika av med seieren med 17% av stemmene.

Når vi finner bergveronika i store mengder med sine åpne blå blomster rettet mot solen, finnes det vel knapt noe vakrere fjellets blomsterverden kan fremby.

Det finnes ca. 300 veronikaarter i verden, og i Norge har vi omtrent 20 av dem. Bergveronika er den som har de største og blåeste blomstene. Den er lett å kjenne igjen fra de andre artene, med sine intenst blå kronblad i den en-centimeter store blomsten, og inne i blomsten har den en tydelig purpurrød ring som omgir et hvitt sentrum.

Bergveronika er en flerårig plante i maskeblomstfamilien. Den blir 5-10 cm høy, og jordstengelen og den nederste delen av stengelen er

Den sterke blå fargen fungerer tydeligvis som lokkemiddel for pollinatorer, mens ringen i midten er veiviser for insekter som allerede har funnet veien til blomsten. Så vidt jeg har forstått er dette en døgnblomst, dvs. at hver av blomstene bare står en dag, så det er bra at den har sterke lokkemidler slik at den fort blir oppdaget av insektene. Men selvpollinering er også mulig, dersom blomsten ikke åpner seg skikkelig i dårlig vær.

trehard. Bladene er blanke, elliptiske og tykke, nesten læraktige.

Som hos alle veronika-arter er frukten en kapsel, men hos bergveronika er ikke disse like hjerteformete som hos mange andre i slekten.

Bergveronika blomstrer rundt juni måned, på kalkrik grunn til fjells. Den vokser i alle fjelltrakter i Norge. I Jotunheimen kan vi finne den opp til 1800 moh. Den trives best på solsiden, ofte i bergsprekker og mellom stein eller på grus.

Det finnes fargevarianter av bergveronika. I svært sjeldne tilfeller kan man finne den med rosa blomster.

I Encyclopedia of Life (eol.org) har jeg funnet bilde av en gammel tegning fra *Nordens flora* (plate 116) med det danske navnet "Fjæld-Ærepris", trykket på Algenon Börtzells trykkeri.

Porsgrunn Porselensfabrikk har produsert servise i serien Fjellflora, dekorert av Dagny Tande Lid. Her er et bilde av en vase fra den serien.

Denne planten er fotografert av Rolv Hjelmsstad (rolv.no) ved Lavvonjarga i Tana i Finnmark i 2015.

Navnet veronica eller veronika er et latinsk kvinnenavn. Det stammer fra det greske navnet Berenike som betyr ”den seiersbringende”. Men det finnes også andre teorier om hvor navnet kommer fra: Noen tror at veronica kan være en feilstaving av navnet ‘vettonica’ hos Caius (Gaius) Plinius Secundus, mest kjent som Plinius d.e. (23 - 79), romersk forfatter og militær –

‘vettonica’ var da navnet på en plante fra landet til vettonene i Spania. Eller det kan ha vært et navn som er satt for å hedre den hellige Veronica som tørket Jesu føtter. Fruticans betyr ”som holder på å bli busk”, og henviser til den nederste forvedete delen av planten.

I 2007 ble bergveronika valgt til kommuneblomst i Bardu kommune.

Bergveronika
Veronica fruticans

Norsk Botanisk Forening

Foto Arild Krovoll

Årets villblomst
2021

*Du fjellets veronika «som bringer seier»,
du vokser på berg og på solrike heier.*

*Som prinsessen stråler du ganske unikt,
du fortjener det flotteste, vakreste dikt!*

*Du har den fineste kappen på,
din krone er gjort av det blåeste blå.*

*Nå priser vi deg blant de gjeveste blommer.
I møte med deg får vi glede og sommer.*

Kristin Steineger Vigander

Jeg har ikke funnet noen dikt om bergveronika. Men selv har jeg laget et kort til Årets Villblomst 2021, der jeg har skrevet et lite dikt til denne vakre planten.

Kilder:

Fægri, Knut. 1970. *Norges Planter*. J.W.Cappelens Forlag AS. Oslo.
<http://old.trollheimsporten.no/bergveronika.4727603-152129.html>
<https://www.rolv.no>
<https://nordafloira.no/Veronica%20fruticans.html>

Denne artikkelen har også vært publisert i *Blyttia*.

Silybum marianum (L.) GAERTN. BALLAST-JORD. SJ. OG NU VISTNOK ATTER FORSVUNDET: BREVIK PAA KIRKETOMTEN UNDER KIRKENS OPFØRELSE TALRIG.

Roger Halvorsen

Silybum marianum mariatistel er en ganske sjelden art som er funnet i kyststrøk fra Østfold (Rakkestad og Fredrikstad) og Akershus og svært spredt videre nord til Finnmark (Alta). Det er i *Artskart* oppgitt 57 funnsteder i Norge. Mange av de kjente funnene er gjort rundt og etter totusenårsskiftet. Mariatistel, som av noen også blir kalt maritistel, er en innført art i Norge. De fleste funna er gjort på ballast ifølge Lid (2004), men dette stemmer i hovedsak bare for de tidligste funna, fra siste halvdel av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet, da det fortsatt blei styrta ballast i Norge. Siden er arten funnet ved møller, og i ”moderne” tid dukker den opp som hageflyktning og som selvsådd ugras ved gartnerier. Den er sannsynligvis ikke ”bufast”.

Arten er ett- eller toårig. Den har en stripete stengel uten torner. Bladene derimot er svært tornete, og hvitflekkete, og de danner ofte en kraftig rosett. Blomstene er rød fiolette og rundt fem cm breie og vokser enkeltvis på en lang stengel. De har korgdekkblad, ca. 10 mm breie, som ender i en lang torn. De ytre korgdekkbladene har i tillegg små torner i kanten.

Gamle funn i Norge

Overskrifta til denne historia er plukka fra Johan Dyrings *Flora grenmarensis* (1911). På s. 261 står angivelsen, med små bokstaver, slik som de fleste av angivelsene av de arter som enten er hageflyktninger, ballast-planter eller som av andre årsaker tilfeldig har kommet inn ved menneskelig aktivitet.

I *Artskart* går det fram at funnet i Brevik blei gjort av Johan Dyring, opprinnelig fra Porsgrunn, i 1877. Dette er ifølge *Artskart* det første kjente funnet av arten i Norge.

Silybum marianum, mariatistel, 20. mars 2010, nær Settat, Marokko Foto: Øystein Ruden

I tillegg opplysninger som er tatt med i *Artskart*, står det å lese: *Brevik. På ballast utenfor Brevik kirkegård*. Forekomsten av mariatistel i Brevik er, om historia stemmer, altså et resultat av at ballastjord er tatt i land.

Rett nedenfor Brevik kirke, ut mot Brevikstrømmen, lå det et skipsverft der hvor Salingstrand Trelast seinere blei etablert, og på nordsida av Sylterøen (som er det gamle brukte navnet på Øya i Brevik) inntil det gamle rådhuset, nå museum, lå et annet, Røe-verven. I dag er begge verfta borte, og området der trelasthandelen til Salingstrand lå er utbygd til boligformål. På disse skipsverfta blei det i seilskutetida sist på 1800-tallet og inn på 1900-tallet tatt i land ballast. Dette var vanlig ved de fleste skipsverfta langs kysten, og det skjedde oftest når seilskutene blei kjølhalt for å sjekke tilstanden på skroget. I dag finnes det mange steder spor av ballastjord i form av for eksempel flintstein, gjerne grove steiner, eller gammel teglstein der det lå et skipsverft. Mange steder blei ballasten liggende en stund før den blei fjerna, men svært ofte blei den tatt hånd om av myndighetene og brukt til utfyllingsmateriale, for eksempel i forbindelse med utvidelser av bryggeområder. Dette var tilfelle blant annet i Kragerø og Fredrikstad. Det er også kjent at ballastjord blei brukt ved utvidelser av kirkegårder rundt om. Det kanskje mest kjente stedet for slike

Silybum marianum, mariatistel, 2. mai 2015, Mass. Miucci, Monte Gargano, Italia Foto: Øystein Ruden

kirkegårdsanlegg er Goma-landet i Kristiansund, og dette området kan nærmest kalles "locus classicus" for den delen av botanikken som går under navnet "ballastfloraen". Andre steder der ballastjord blei anvendt på denne måten, er kirkegården i Risør, en liten gravlund i Kragerø og en gravplass i Halden.

Ballastjord blei også brukt av private til utfylling av hager og til nye gårdsanlegg. En vet for eksempel at skipsreder Biørn i Kragerø fikk kjørt ballastmasse på hestekjerre fra sitt verft i Tallakshavn og over heia til Kalstad gård hvor det blei anlagt et større hageanlegg.

Funn av mariatistel knytta til ballast

Jeg har allerede nevnt Dyrings funn fra Brevik, det første kjente i Norge. Hans breviksfunn er for øvrig nevnt to ganger i lista i *Artskart*. På den ene angivelsen står det: *Brevik på øen*. Dette belegget ligger i

herbariet på Tøyen i Oslo.

Den andre angivelsen oppgir at mariatistel er funnet på ballast utenfor Brevik kirkegård. Dette belegget ligger i samlingene til Botanisk Museum i Bergen.

Denne lille forskjellen skyldes trolig at den første nevnte angivelsen er fra det belegget som blei levert museet i Oslo, mens den andre angivelsen, som er mer utførlig, er fra Dyrings private herbarium, som etter hans bortgang blei levert til museet i Bergen hvor det er lagt inn i samlingene.

Dyrings angivelse i hans herbarium er, som vi ser, mer i samsvar med det han skriver i *Flora grenmarensis*, men det er ikke angitt hvor ballasten er hentet fra da den blei brakt opp til kirkegården. Likevel er det god grunn til å anta at den er henta fra de to skipsverfta som lå på Sylterøen og så lagt på vent til den nye kirken blei ferdigbygd og utvidelsen av kirkegården fant sted.

En annen art som er samlet på kirkegården i Brevik er knollsoleie *Ranunculus bulbosus*. Den kan, både ifølge professor Tore Ouren (pers. med.) og Lids flora (2004), også være innført med ballast. Dyring (1911) oppgir at Carl Traaen samlet knollsoleie på Brevik kirkegård. Traaen var på den tida skolebestyrer i Brevik.

Lista i *Artskart* over funn av mariatistel i Norge teller som nevnt 57 funn, men som det ser ut, er det sannsynligvis bare seks av funna, funn som er relativt gamle, som kan relateres til ballast. Anton Landmark

samlet mariatistel tre ganger på Øren, Fredrikstad i 1891 med to måneders mellomrom (11.8, 21.8 og 12.10). (Her samlet for øvrig Trond Grøstad den 30.9.1995, mer enn 100 år seinere, men da antageligvis ikke på ballast.) Landmark fant den også på *Ballastpladsen i Grønlien* i Oslo i 1893.

A. Benestad samlet mariatistel 22. august 1912 i Kristiansand ved *Vesterhavna*, hvor det muligens også er styrtet ballast, og samme år fant Daniel Danielsen arten ved *Reinhardts Verft* i Kristiansand, hvor det er ganske rimelig at ballast kan ha blitt tatt i land. Et funn av Aske Røskeland fra Kil i Kragerø, samlet i 1940, er angitt slik: *Kil, som selvsået ugress i haven på Saltbutangen*. Kil i Kragerø var rundt århundreskiftet et viktig utskipningssted for is, og det er rimelig at det på den tida blei tatt i land ballast her, og at denne ballasten også kan ha blitt brukt i hager, som vanlig var mange steder, og derfor kan også Røskelands funn være relatert til ballast, men det er likevel ganske usikkert.

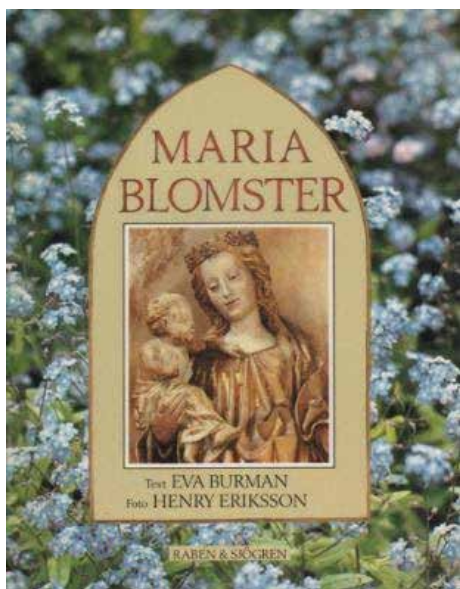
Resten av funna som er med i *Artskart* synes å være gjort på steder der det nærmest er usannsynlig at ballast har spilt inn. De aller fleste av dem er av nyere dato og arten er innført som ugras, blant annet ved gartnerier og i hager.

Navnet mariatistel

Eva Burman (1989) skriver om mariatistelen i sin bok *Mariablomster* og omtaler den som *Den vitstrimmiga tisteln*.

Det følger ofte ei historie, gjerne omtalt som en legende, med blomster som har et litt spesielt utseende. Legenden knytta til mariatistel handler om de hvite stripene og flekkene på bladene. Eva Burman forteller legenden på sin måte:

En gång, när jungfru Maria satt och ammade Jesusbarnet under flykten till Egypten, hörde hon hur Herodes soldater närmade sig. Häftigt ryckte hon då bort barnet från bröstet och några droppar modersmjölk föll ner på en tistel. Alltsedan dess har bladen varit vitstrimmiga, berättar legenden. Namnet mariatistel, Silybum marianum, minner om den händelsen.

Bildet til venstre viser forsida til boka *Mariablomster* av Eva Burman.

På flere av de ”store” europeiske språka er navnet på denne planta kopla opp mot Jomfru Maria, og legenden som er nevnt over er sikkert den samme som har ført til dette. På engelsk er det flere navn: *Milk thistle*, *Lady’s thistle*, *St. Mary’s milk thistle*, *Marian thistle* og *Mary thistle*. På tysk er den kalt *gemeine Mariendistel* og *Marienkörner*. På fransk har den fått navnene *Chardon Marie*, *Lait de Notre-Dame*, *Silybe de Marie*, *Chardon-marie commune* og på spansk *Cardo Maria*, *Cardo Mariano* og *Cardo lechero*. (Se Urtekilden ved Rolv Hjelmstad.)

(Det anbefales virkelig å lese om mariatistel på nettstedet Urtekilden. Mariatistel er mye brukt i medisinsk sammenheng, noe du vil finne stoff om der.)

Hos Garcke (1895) er navnet *Carduus marianus* L. oppført som synonym.

Det vitenskapelige slektsnavnet *Silybum* skal komme fra det greske *silybos* som var et navn på en tistel hos Dioskorides og Plinius. Artsnavnet *marianum* er selvsagt avledet fra Jomfru Maria.

Litteratur

- Burman, Eva & Eriksson, Henry. 1989. *Mariablomster*. Raben & Sjögren.
 Dyring, J. 1911. *Flora grenmarensis*. *Nyt Mag. for Naturvidenskaberne*, b.49, h. II - III. Kristiania.
 Garcke, A. 1895. *Illustrierte Flora von Deutschland*. Verlag von Paul Parey, Berlin.
 Lid, J. & Lid, D.T. 2004. *Norsk flora*, 7. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
 Fra Internett:
 Artskart: <https://artsdatabanken.no/arterpakartet>
 Urtekilden v/RolvHjelmstad: <https://www.rolv.no/>

ÅKERBÆR

Sigrid Nordskog, tekst og akvarell

Ulikleg lenge sidan - i Kviteseid

For eit mirakel!

Aldri sett åkerbærblom før, det var eit mirakel
 Rett burtafor campingplassen nedafor Syftestad!
 Der stod dei bluss i bluss, rosa, some litt hissig rosa-lilla, og mange!
 Antageleg einaste staden i Kviteseid?
 Eg spurde fleire som meinte at bæra kanskje hadde kome med
 campinggjester.
 Nokon hadde kanskje havt med seg glas med åkerbærsyltetøy, og når
 det var tomt kanskje skylt glaset med vatn burtom campingplassen.
 So blei det liggande att frø som seinare kunne spira?
 Kven kunne det vore, Roger Halvorsen kanskje, eller Finn
 Wischmann, eller andre botanikarar som gjeste Kviteseid-floraen
 årleg.
 Nokon betre teori greidde eg ikkje å finne, litt laus kanskje...
 Eg såg aldri at det var bær på desse plantune. Den dag i dag hev eg
 ikkje smaka åkerbærsyltetøy.
 Men det var ei fin oppleving, ein gledens dag! 13.juni 1996.
 Lurar på om det er noko att av dei i dag?

VADDEROT ØNSKES INN PÅ RØDLISTA IGJEN

Fra:

Bjørn Erik Halvorsen
Telemark Botaniske Forening
Tlf.: 91310296
E-post: b-halvor@online.no

Porsgrunn, 9. april 2021

Til:

Artsdatabanken v/ Snorre.Henriksen@artsdatabanken.no

Kopi til:

Reidar Elven, Botanisk Museum på Tøyen
Kåre Hombler, NBF Østlandsavdelingen

Sak: Skogvadderot *Phyteuma spicatum spicatum* bør være på Norsk Rødliste.

Skogvadderot ligger nå som LC på Norsk Rødliste. I forslaget til ny liste har den også LC. Den var på Norsk Rødliste fram til 2015.

I løpet av de siste 15 årene har vi, også ved hjelp av NBF Østlandsavdelingen, oppsøkt de fleste av de gamle lokalitetene av skogvadderot. Vi fant planter på nesten alle lokalitetene. Men, dette førte også til at det ble spesielt mange registreringer av arten på Artsobservasjoner. Dette førte trolig til at arten ble tatt ut av rødlista.

På nesten alle lokalitetene var det en betydelig tilbakegang i forhold til beskrivelser fra gamle dager. Vadderot er en plante som foretrekker beitede områder og slåttemark. Mange av de gamle lokalitetene er nå gjengrodd av bjørkeskog og kratt. Likevel fant vi enkeltplanter på dem. Disse områdene er nå svært populære som hyttefelt.

Skogvadderot har sin utbredelse i Norge knyttet til det indre/øvre av Telemark. Den har derfor en svært begrenset utbredelse, samtidig som det er lang avstand mellom hver forekomst.

Telemark Botaniske Forening (TBF) mener at skogvadderot bør tas inn igjen i Norsk Rødliste.

Returadresse: Telemark Botaniske Forening, Postboks 25 Stridsklev, 3904 Porsgrunn

INNHold	Side
Vårkjenning, dikt av <i>Hans Børli</i>	3
Et sannferdig eventyr fra naturen: Pseudokopulasjon. Om en veps som frir til en blomst, på ordentlig, og det skjer i Grenland, av <i>Roger Halvorsen</i>	4
Botanisk arbeid, ikke bare planter og vegetasjon som fag, av <i>Roger Halvorsen</i>	11
<i>Listéra</i> for 20 år siden. Turen til Norfällsviken, av <i>Harald Stendalen</i>	14
Eg fann ein seljerunne ein dag eg hogg ned mork, og skar ei vakker fløyte av grøn og savgul bork, av <i>Roger Halvorsen</i>	16
Nabolagets ville vekster: Åkertistel er en plante-favoritt, av <i>Anders Often</i>	22
Bakkekløveren <i>Trifolium montanum</i> ved Eidanger jernbanestasjon. Ny reguleringsplan fra desember 2020, av <i>Bjørn Erik Halvorsen</i>	26
Bakkekløveren ved Eidanger jernbanestasjon. Oppfølging av status per 13. april 2021, av <i>Bjørn Erik Halvorsen</i>	33
Knortetjernaks <i>Potamogeton trichoides</i> i Skienselva, av <i>Bjørn Erik Halvorsen</i>	34
Rettelser i <i>Listéra</i> nr. 2 – 2020, av <i>Roger Halvorsen</i>	39
De spennende skjermplantene, av <i>Kristin Steineger Vigander</i>	40
Nytt fra styret våren 2021, av <i>Bjørn Erik Halvorsen</i>	55
Smyle <i>Avenella flexuosa</i> , ein av våre aller vanlegaste grasarter og med mange namn og litt kronglut namnehistorie, av <i>Roger Halvorsen</i>	56
Bergveronika – Årets villblomst 2021, av <i>Kristin Steineger Vigander</i>	67
<i>Silybum marianum</i> (L.) Gaertn. Ballast-Jord. Sj. Og Nu Vistnok Atter Forsvundet: Brevik Paa Kirketomten Under Kirkens Opførelse Talrig, av <i>Roger Halvorsen</i>	70
Åkerbær, av <i>Sigrid Nordskog</i>	74
Vadderot ønskes inn på rødlista igjen, brev fra <i>Bjørn Erik Halvorsen</i>	75